

De relatie tussen landbouw en samenleving: een proces van afstoten en aantrekken

**Essay voor de verkenning "Veranderende relaties tussen landbouw en
maatschappij op weg naar 2015"**

Dit essay werd opgesteld in opdracht van de Nationale Raad voor Landbouwkundig
Onderzoek door:

Prof.Dr. P.P.P. Huigen, Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen RU-Groningen

Drs. D. Strijker, Faculteit Economische Wetenschappen RU-Groningen

Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek

Postbus 20401

2500 EK Den Haag

tel.: 070 378 56 53

internet: <http://www.agro.nl/nrlo/>

ISBN: 90 - 5059 - 050 - 0

Overname van tekstdelen is toegestaan, mits met bronvermelding.

NRLO-rapport nr. 97/39, Den Haag, februari 1998

Ten Geleide

Een van de thema's uit het verkenningenprogramma van de NRLO is "Veranderende relaties tussen landbouw en maatschappij op weg naar 2015". Die verkenning doorsnijdt de andere thema's uit het NRLO-verkenningenprogramma zoals "Plattelandsontwikkeling" en "Afzet-, verwerkings- en productiesystemen in de 21^e eeuw" in die zin dat in het bijzonder de sociaal-culturele dimensies uit die thema's in het zoeklicht worden geplaatst.

In het kader van de verkenning over de veranderende relaties tussen landbouw en maatschappij zijn vier personen gevraagd, ieder vanuit een eigen invalshoek, een essay te schrijven.

In dit essay van Prof.Dr. P.P.P. Huigen en Drs. D. Strijker wordt de problematiek benaderd vanuit een regionaal-economische en regionaal-geografische invalshoek. Huigen en Strijker signaleren een overgang van landbouwbedrijf naar plattelandsonderneming en vragen zich af of de extra activiteiten die daarmee gepaard gaan (zoals recreatie en natuurbeheer) niet op lange termijn de traditioneel sterke punten van de Nederlandse landbouw, zoals een lage kostprijs, onder druk gaan zetten. Een ander punt waarop zij ingaan is dat zich op het platteland tegelijkertijd tendensen van "ont-streking" en "ver-streking" voordoen.

Andere essays in het kader van het thema "Veranderende relaties tussen landbouw en maatschappij" zijn geschreven door Prof.Ir. W.L. van Dinten van Rabobank Nederland, "Landbouw en samenleving; Etalage van maatschappelijke vraagstukken" (NRLO-rapport nr. 97/41), Prof.Dr.Ir. J.D. van der Ploeg van de LU-Wageningen "Over continuïteit en verandering; De constanten van agrarische ontwikkeling" (NRLO-rapport nr. 97/42) en Ir. D. Sijmons van het Adviesbureau H+N+S Landschapsarchitecten te Utrecht "Uitgewerkt en afgedaan?; De relatie tussen landbouw, ruimtelijke planning en ontwerp" (NRLO-rapport nr. 97/40).

Over de vier essays is een rondetafelconferentie gehouden onder leiding van Paul Kuypers, voormalig directeur van De Balie te Amsterdam. Het verslag van deze conferentie wordt gepubliceerd als NRLO-rapport nr. 97/43.

Inzichten die de essays en de rondetafelconferentie hebben opgeleverd worden benut bij de opstelling van het rapport "Een maatschappelijk perspectief voor de landbouw; kennis- en innovatieopgaven voor de toekomst" (NRLO-rapport nr. 98/1).

Dr.Ir. A.P. Verkaik, Directeur Bureau NRLO.

Inhoudsopgave

Ten Geleide	1
Samenvatting	1
1. Inleiding	3
2. Wat is platteland?	5
3. Hoe agrarisch is het platteland?	7
4. Landbouw en platteland	13
5. Plattelandsvernieuwing en de landbouw	19
6. Verliest het platteland zijn streken?	25
7. Kennisvragen	29
Literatuur	31
Bijlage 1: Wat is platteland: definities en problemen	35
Bijlage 2: Aandeel van de landbouw	39
Summary	41

Samenvatting

Van oudsher is de landbouw de drager en vormgever van het platteland. Dat was ten dele het geval in de werkgelegenheid en de inkomensvorming, en zeker in de sociale structuur en in de vormgeving van landschap en gebouwen. Die positie is veranderd. Er zijn nieuwe, machtige spelers op het platteland opgedoken, zoals natuurbeschermingsorganisaties en waterwinbedrijven, en het aantal niet-agrarische bewoners neemt toe. Ook 'urbane' organisaties, in de sfeer van milieu, dierwelzijn en consumentenbelangen bemoeien zich met het platteland. Tegelijkertijd laten oude bondgenoten het afweten, zoals in de landinrichting. Qua vormgeving is de landbouw nog altijd een belangrijke partij op het platteland, in termen van inkomen en werkgelegenheid eveneens, zij het niet meer dominant. De veranderingen stammen niet van de laatste jaren, de relatieve krimp van de landbouwsector vond vooral haar beslag in de zestiger jaren.

In de naoorlogse periode is de landbouw losser komen te staan van haar omgeving. Er vond de-ruralisatie van de landbouw plaats. Rationalisatie en productie voor de wereldmarkt zorgden ervoor dat de burger-plattelander steeds minder op het erf van de boer kwam. Hij werkte er niet meer, en kocht zijn producten niet meer rechtstreeks bij de producent. Het platteland werd ook minder multifunctioneel: ruilverkaveling richtte het grootste deel van het land in voor de landbouw, en een beperkt deel voor de burger.

Sinds ruim een decennium is die situatie aan het veranderen. De landbouw is zich weer meer direct op de consument aan het richten. De invloed van de landbouw op de ruimtelijke inrichting neemt af, het platteland wordt weer meer multifunctioneel en de landbouw verliest grond. Ook via productie van specifieke consumentenproducten, via huisverkoop, door het ontstaan van boerencampings, en doordat gezinsleden buiten de landbouw zijn gaan werken lijkt de burger op het erf terug te keren.

Veranderingen in de marktsituatie van landbouwproducten hebben de landbouw aangezet tot agrarische en tot structurele diversificatie (een overstap naar niet-agrarische activiteiten). De heersende trend is dat de landbouw de toenemende urbane druk op het eigen bedrijf absorbeert, door bijvoorbeeld huisverkoop, niche-productie, boerencampings en agrarisch natuurbeheer. Vanuit het oogpunt van het genereren van inkomen is zo'n overgang van landbouwbedrijf naar plattelandsbedrijf aantrekkelijk. Een vraag is echter of daarmee op langere termijn de internationale concurrentiekracht van de Nederlandse landbouwsector niet in het geding komt. De kracht van de sector ligt van oudsher immers in het tegen een scherpe kostprijs internationaal aanbieden van bulkproductie die voldoet aan een basiskwaliteit. Diversificatie en dus schaalverkleining van de Nederlandse boerenbedrijven staat haaks op die traditie.

Vastgesteld is dat zich tegelijkertijd tendensen van ontstreking en van verstreking voordoen. Aan de ene kant wordt het platteland eenvormiger: een ligboxenstal is overal hetzelfde. Aan de andere kant is er een opkomst van de belangstelling voor het streekeigene: het zoeken naar identiteit in de lokale historie, dialecten, lokale cultuur en natuur en streekeigen producten. Het benadrukken van het streekeigene speelt zich af op een kleine schaal, met als gevolg dat in elk gebied verstreking plaatsvindt. Op een wat hoger aggregatieniveau leidt dit juist tot meer eenvormigheid. Overal is wel een bijzonder dialect, een streekeigen gerecht en een lokaal monument. Te samen met de vervlakking van grondgebruik, bouwstijlen en occupatiepatronen leidt dit tot ontstreking.

Voor de ontwikkeling van streekproducten is de consequentie hiervan dat er op lokale schaal ongetwijfeld consumentenvraag bestaat, maar dat op een wat grotere schaal de identificatie van de consument met het streekproduct beperkt is. Dat er desondanks kansen voor dergelijke producten bestaan heeft minder met streek dan met exclusiviteit en kwaliteit te maken.

1. Inleiding

Boeren, burgers en buitenlui, zij vormen samen de plattelandsbevolking. Naar status gemeten liepen de boeren lang voorop. Niet dat boeren in aantal altijd dominant waren, maar de invloed op de samenleving heeft met meer dan alleen de getalgrootte te maken. De kroniek van Jorwerd van Geert Mak (1996) laat dat duidelijk zien. De kleine groep grotere boeren had van oudsher de touwtjes in handen. Een aanzienlijk deel van de bevolking was afhankelijk van de landbouw, en dus van de boeren, en het geld dat nodig was om de dorpsamenleving te laten functioneren kwam voor een groot deel bij de boeren vandaan. De positie van de boeren in Jorwerd is langzamerhand verzwakt, burgers, veelal van buiten, wonnen aan invloed. Wie Jorwerd een beetje kent, en wie kent tegenwoordig Jorwerd niet, weet dat juist in dat gebied de landbouw een moderniseringsslag gemist heeft, iets dat zeker niet in heel Nederland het geval was. Maar ontegenzeggelijk is ook buiten Jorwerd de sociale, economische en culturele positie van de landbouw veranderd, zo bijzonder is Jorwerd nu ook weer niet. De grondgebonden landbouw is sinds jaar en dag een relatief en vaak ook absoluut krimpende sector (Strijker 1993). Voor een heel ander aspect wordt dat bevestigd door Munters (1989): de invloed van de landbouw in de besturen van plattelandsgemeenten is tanende.

Ook in het buitenland staat het klassieke platteland onder druk. De afname van het aandeel van de landbouw in de plattelandssamenleving is namelijk bepaald niet een louter Nederlands fenomeen (zie bijvoorbeeld Van der Ploeg & Long 1994; het EAAE-seminar "Rural Restructuring within Developed Countries, Dijon, 1997). In dit essay richten we ons echter specifiek op de situatie in Nederland.

Lang was de landbouw de bepalende factor op het platteland, niet alleen bestuurlijk en economisch, maar ook als vormgever van het buitengebied. Er zijn gaandeweg nieuwe actoren op het platteland verschenen, hoewel niet overal in hetzelfde tempo en in dezelfde vorm. Die nieuwe actoren hebben invloed op de vormgeving van het landschap. In gebieden met natuur en natuurpotenties zijn de natuurbeschermers een rol gaan opeisen. De oppervlakte natuur neemt toe ten koste van de oppervlakte landbouwgrond (zie Sijsma en Strijker 1995b). In aantrekkelijke woongebieden vestigden zich mensen van buiten: "Westerlingen", "Amsterdammers" en "Rotterdammers", die overigens niet uit de Randstad hoefden te komen. Het aanzien van gebouwen, tuinen en landerijen (schape- en paardelandjes) veranderde er door. Ook voor de nieuwkomers geldt overigens dat niet hun getal, maar hun status doorslaggevend is. Maar het zijn niet altijd lieden van elders die de toestand van het platteland veranderd hebben: veel plattelandsgebieden zijn simpel opgeslokt door de stad, met nieuwbouwwijken en bedrijfsterreinen. En bovenal liet de overheid haar invloed gelden. De ruimtelijke ordening, het landbouwbeleid en de milieuwetgeving ontnamen boeren en andere

plattelanders een deel van hun vrijheid van handelen: vaak gezien als de stad die haar wil oplegt aan het platteland.

Volgens veel plattelanders zijn deze ontwikkelingen zich aan het versnellen: weliswaar veranderde het platteland in het verleden ook, maar langzamer en evenwichtiger, pas recent zijn alle remmen los. Daaruit ontstaat zorg over de toekomst: blijft er wel een platteland, blijven er wel boeren, en houden ze eigenwaarde en greep op hun eigen ruimtelijke, sociale en economische situatie? Die zorg is mede de reden voor de recente "hype" van de plattelandsvernieuwing.

In dit essay willen we eerst nagaan of het beeld van de kabbelende ontwikkeling in het verleden en de snelle verandering van de laatste jaren op het Nederlandse platteland wel klopt. Daartoe wordt ondermeer ingegaan op de definitie van platteland, een lacune in veel plattelandsonderzoek, en op de vraag hoe belangrijk de landbouw eigenlijk was en is op het platteland.

Er zal blijken dat de minder prominente economische rol van de landbouw in het platteland niet van de laatste jaren is: de grote klap is al veel eerder opgetreden. Daar kan de recente belangstelling voor plattelandsvernieuwing dus niet vandaan komen. De aandacht heeft veeleer te maken met zorg en onzekerheid bij boeren over de toekomst, en met toenemende stedelijke druk op het platteland.

In de daarop volgende paragraaf komen aspecten van de-ruralisatie en van ruralisatie aan de orde, met als belangrijkste conclusie dat de landbouw eerst haar omgeving ontstegen is, maar nu de banden noodgedwongen weer aanhaalt. Tenslotte wordt ingegaan op de begrippen ontstreking en verstreking: er lijken tegelijkertijd tendensen van vervlakking van het platteland en van benadrukking van de eigenheid van gebieden aanwezig. We stellen vast dat dit laatste optreedt in gebieden van kleine omvang, en dat op een wat hoger aggregatieniveau vervlakking de overhand heeft. De gevolgen hiervan voor de kansen van bijvoorbeeld "streekproducten" komen daar ook aan de orde.

Afgesloten wordt met een paragraaf waarin de belangrijkste elementen worden samengevat. In die paragraaf ook wordt kort ingegaan op de kennisvragen die voor de komende jaren bestaan.

2. Wat is platteland?

De precieze omschrijving van platteland is al heel lang onderwerp van wetenschappelijk debat (zie o.a. Cloke & Goodwin 1993, Cloke 1987, Halfacree 1995, Huigen 1996, Van der Ploeg 1997). Merkwaaardig genoeg lijkt daarin een algemeen aanvaarde vaststelling dat in objectieve zin het platteland niet bestaat. Een mogelijke verklaring hiervoor treffen we aan bij Halfacree (1995). In zijn bespreking van 'rurality' vertrekt hij vanuit de observatie dat "the rural and its synonyms are words and concepts understood and used by people in everyday talk" and stelt dat 'the rural' een sociale representatie is, een 'organisational mental construct', en dus specifiek voor 'class, gender, ethnicity etc'.

Het aangeven wat platteland is wordt bemoeilijkt omdat platteland verandert en omdat wat onder platteland wordt verstaan aan veranderingen onderhevig is. Een van de redenen voor verschuivingen in de opvattingen over wat platteland is, heeft te maken met de schaalvergroting van het bestaan, huishoudens, bedrijven en instellingen ontplooiën hun activiteiten over een ruimer (maar gefragmenteerd) gebied. Deze schaalvergroting van het bestaan, heeft drie gevolgen voor wat als platteland wordt beleefd:

1. De ruimte die als platteland beleefd wordt is gefragmenteerd en veelal kleinschalig; in het 'dagelijks' ruimtelijk gedrag van actoren worden, meer dan vroeger, activiteiten op verschillende plaatsen uitgevoerd. Door verplaatsingen worden de uiteengelegde activiteitenplaatsen aan elkaar geknoopt. Dientengevolge beleven actoren meer verschillende, relatief kleine stukjes platteland, en niet meer een aaneengesloten plattelandruimte. De beleving van platteland is derhalve kleinschaliger en selectiever.
2. De maatvoering van het ruimtelijk gedrag is groter geworden dan de maatvoering van het platteland in streken. Actoren beleven tijdens de ontplooiing van hun 'dagelijks' ruimtelijk gedrag, omdat zij mobieler zijn dan vroeger, meer verschillende typen ruimtelijke omgevingen, zowel meer typen stedelijke als landelijke omgevingen. Actoren ervaren in het verlengde hiervan meer verstedelijking, of beter versterking van de ruimtelijke omgeving. De beleving van plattelandstreken dient derhalve in relatieve termen, ten opzichte van de beleving van andere plattelandstreken en stedelijke omgevingen te worden beschouwd.
3. De schaalvergroting van het bestaan betekent ook dat de nationale grenzen in de beleving van platteland worden overschreden. Door buitenlandse vakanties, internationale contacten en buitenlands platteland op de televisie, beleven actoren ook 'ver' platteland. Ongetwijfeld heeft dit consequenties voor de beleving van 'dichtbij' Nederlands platteland. Het zou kunnen dat met de toename van de beleving van

buitenlands 'echt' platteland het platteland in Nederland in de beleving in omvang afneemt.

De term platteland is in dit essay bedoeld voor praktische doeleinden, om gebieden met weinig stedelijke trekken te onderscheiden van stedelijke gebieden. In Bijlage 1 is aangegeven op welke manier de term in de Nederlandse verhoudingen praktisch ingevuld kan worden (plattelandsgemeenten plus het buitengebied van alle overige gemeenten). Ook is daar aangegeven dat bijvoorbeeld de OECD, op een andere schaal, tot een geheel andere invulling komt. Tenslotte blijkt dat officiële classificaties van gemeenten naar de mate van stedelijkheid ons niet zonder meer aangeven waar het platteland precies ligt, en hoe de economische, ruimtelijke en sociale structuur eruit ziet.

Toch komen we er, met name bij empirische analyses, soms niet omheen de term platteland te operationaliseren. Veel recent onderzoek over het Nederlandse platteland lijdt overigens aan het manco dat de term platteland wel gebruikt, maar geenszins omschreven wordt. In het navolgende wordt uitgegaan van een eenvoudige indicatie van het begrip platteland: het gebied buiten de stad (plattelandsgemeenten (klasse-5) plus het buitengebied van alle overige gemeenten). In de praktijk moeten we, bij gebrek aan gegevens, soms uitwijken naar een nog minder nauwkeurige omschrijving.

Als we de ontwikkeling van het platteland in de tijd willen volgen, moeten we ons realiseren dat omvang en begrenzing van het platteland in de tijd veranderd is. Dat is niet alleen het gevolg van de schaalvergroting van het bestaan: gebieden die oorspronkelijk platteland waren, hebben na verloop van tijd een stedelijk karakter gekregen. Het omgekeerde kan ook gebeuren, maar speelt in Nederland geen rol: we besteden aan die situatie geen aandacht. Het volgen van de ontwikkeling van het platteland in de tijd blijkt in de praktijk nogal lastig, omdat gegevens ontbreken, slechts beschikbaar zijn op een niet-consistente geografische grondslag, of in de loop der tijd een andere definitie gekregen hebben.

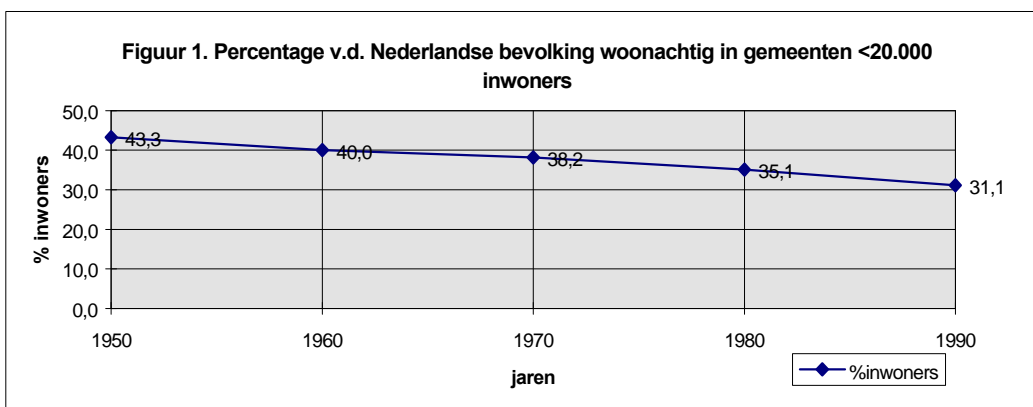
3. Hoe agrarisch is het platteland?

Velen, zeker in de landbouw, denken dat de landbouwsector de drager is van het platteland. Vroeger is dat zeker het geval geweest, en ook nu is de landbouwsector nog steeds prominent op het platteland aanwezig. Maar toch behoeft het beeld enige nuanciering. In eerdere publikaties hebben we al pogingen ondernomen om de rol van de landbouwsector binnen het platteland scherp te krijgen (Huigen en Van der Velden 1989; Strijker 1996a). In de laatste is voor de jaren 1989-91 het volgende vastgesteld.

Nederland meet bijna 4 miljoen hectare land en water. Daarvan is 2,4 miljoen hectare in gebruik bij de land- en tuinbouw (60%). Van het Nederlandse platteland (3,7 miljoen hectare) is tweederde bij die sector in gebruik. Van alle investeringen in Nederland wordt een kwart gedaan op het platteland. Van die plattelandsinvesteringen neemt de primaire land- en tuinbouw 23% voor haar rekening, niet onbelangrijk, maar ook niet dominant. Van die 23% is een deel (ongeveer een kwart) glastuinbouw, waarvan het de vraag is of dat niet vooral een stedelijke activiteit is. In functioneel opzicht is het een groene functie, in morfologisch opzicht betreft het zo niet verstening, dan toch tenminste verglazing (zie bijv. Van den Berg e.a., 1996). Voor wat productie en werkgelegenheid betreft gelden ongeveer dezelfde cijfers, waarvoor een compleet beeld de bijdrage van de agribusiness bijgeteld moet worden. Het agrarisch aandeel is dan 31% (inclusief tuinbouw). Daarnaast kan worden vastgesteld dat het inkomen van de plattelanders voor 15% uit de landbouw komt, en als we de agribusiness meetellen voor zo'n 20%. Daarnaast voor 18% uit uitkeringen, 42% uit de industrie en 20% uit de dienstensector. Het grootste deel van de plattelandsbewoners haalt het inkomen (veelal via pendel) uit andere sectoren dan de land- en tuinbouw.

Op het platteland is de land- en tuinbouwsector in termen van grondgebruik dus dominant aanwezig, maar in economische termen is dat minder het geval. Het feit dat velen het beeld hebben dat het platteland vooral uit landbouw bestaat, brengt ons bij de vraag hoe het platteland er vroeger uit zag. De voorgaande gegevens zijn echter niet eenvoudig te achterhalen voor vroegere jaren. Toch weten we wel iets.

In de eerste plaats het aantal inwoners. In het proefschrift van Ottens (1989) wordt als eerste indicatie het aantal inwoners in gemeenten van minder dan 20.000 inwoners gehanteerd. Ottens gaat terug tot 1795, toen 79% van de Nederlandse bevolking in dergelijke kleinere gemeenten woonde. Voor de naoorlogse periode geeft Figuur 1 de ontwikkeling.

Bron: Ottens, 1989, tabel 1.2, alsmede berekeningen op basis van CBS B 17, 1980 en 1990.

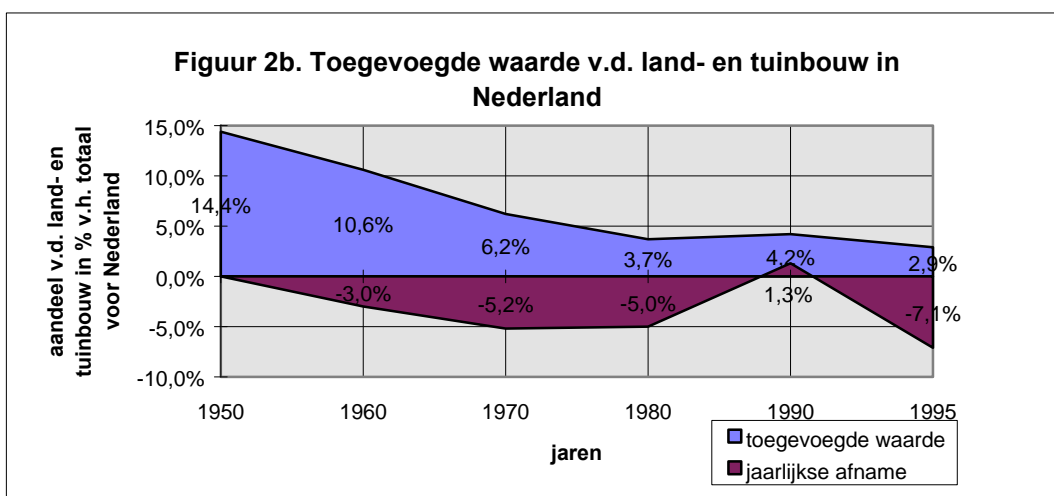
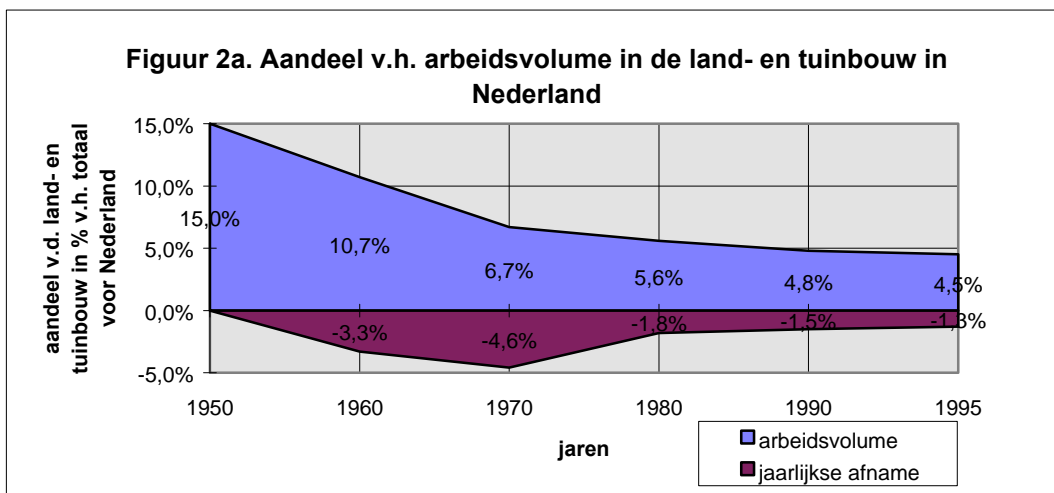
Vanwege gemeentelijke herindelingen zeggen deze cijfers niet alles, met name kleine gemeenten worden samengevoegd tot grotere. Uit verschillende andere bronnen is echter duidelijk dat de Nederlandse bevolking steeds meer geconcentreerd is in de grotere kernen (Groenendijk 1987, p. 27, en De Bakker 1989, pp. 28 e.v.).

We kunnen dus veilig concluderen dat het platteland als woonplaats in de nationale verhoudingen minder belangrijk geworden is.

Een tweede indicatie van de invulling van het platteland in de tijd gezien is te vinden in de ontwikkeling van de agrarische sector. De landbouw is bij een indeling in functies te beschouwen als een functie die zich geheel op het platteland afspeelt (zie Sijtsma en Strijker, 1995a). Vermindering van het aandeel van de landbouw in de nationale economie is een eerste indicatie van het afnemend belang van het platteland. Het is ook een eerste indicatie van een veranderde sectorstructuur binnen het platteland.

De Figuren 2a en 2b laten het aandeel zien van de landbouwsector in de economie voor respectievelijk het arbeidsvolume en de toegevoegde waarde (zie voor absolute getallen bijlage 2).

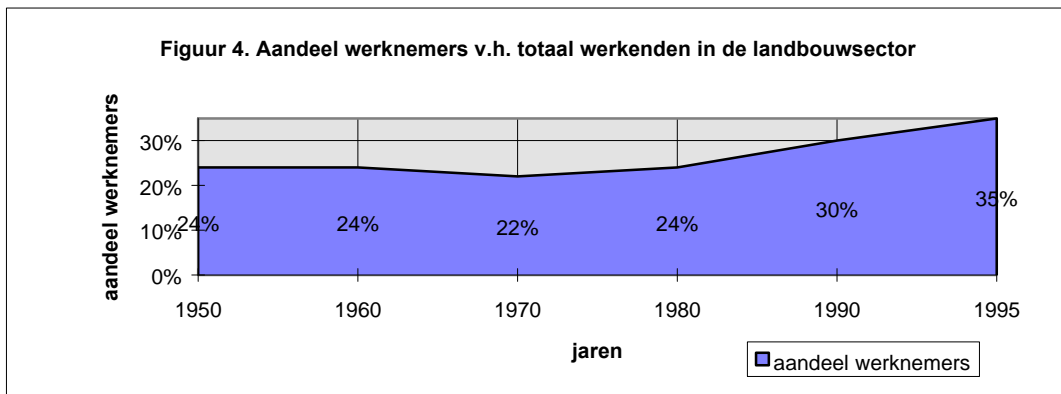
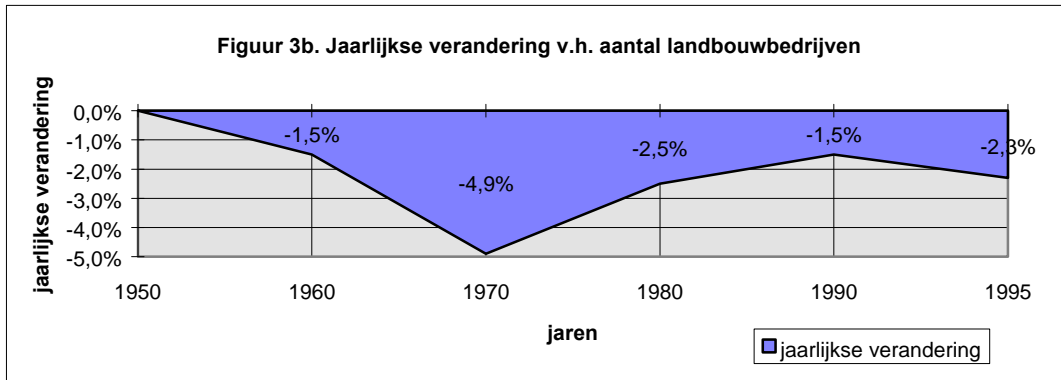
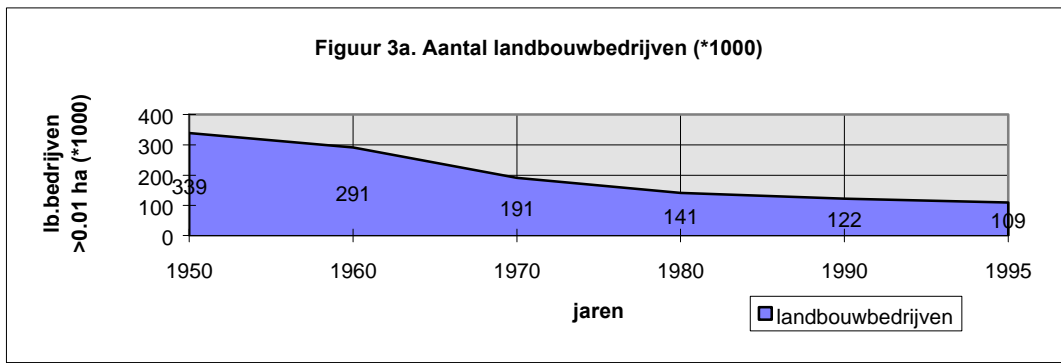
Het blijkt dat de procentuele bijdrage van de agrarische sector in de totale toegevoegde waarde afneemt van 14.4% in 1950 tot 4.2% in 1989-1991. De grootste jaarlijkse daling valt in de periode 1960-1980. Voor de agrarische werkgelegenheid blijkt hetzelfde gebeurd te zijn.

Bron: Zie Bijlage 2.

Noot: Door revisies van de Nationale Rekeningen is het agrarische aandeel in de toegevoegde waarde niet geheel vergelijkbaar in de tijd. Het arbeidsvolume is gecorrigeerd voor de revisies. Zie verder Bijlage 2.

Het arbeidsvolume in de landbouw is gedaald van 15.0% in 1950 tot 4.8% in 1989-1991. Daarbij valt de grootste teruggang te bespeuren in de periode 1950-1970. In Figuur 3a/b is het aantal land- en tuinbouwbedrijven in verschillende jaren weergegeven. De vermindering is vooral groot in de periode 1960-1970, toen in tien jaar vier van elke tien bedrijven de poort sloot. Het aantal werknemers is, anders dan vaak wordt gedacht, gestegen. De achtergrond daarvan is de toename in de glastuinbouw. In de grondgebonden sectoren is wel degelijk een daling opgetreden (Figuur 4).

Bron: Zie Bijlage 2 en CBS/LEI, Landbouwcijfers, div. jaren.

Niet alleen op economisch vlak is het aandeel van de landbouw afgenomen, ook het aantal hectares grond in gebruik voor agrarische doeleinden is gedaald. Agrarisch grondgebruik bepaalt voor een groot deel de fysieke verschijningsvorm van een gebied. Akkers, landerijen en boerderijen geven een landelijk karakter aan de omgeving. Uit een notitie van Strijker (1996b) voortbouwend op onderzoek van Van der Meer (1986) blijkt dat terwijl het aandeel agrarisch grondgebruik in 1950 nog 73% was, dit in 1989 gedaald is naar 60%. De verandering van het grondgebruik op het platteland wordt vooral zichtbaar vanaf het midden van de jaren zeventig, ook als gecorrigeerd wordt voor de groei van het landbouw-areaal in de periode daarvoor als gevolg van inpoldering.

Waar het gaat om het karakter van de bebouwing zijn er geen eenduidige gegevens over langere perioden. In Van den Berg e.a. (1996) is de situatie voor de periode 1986-1991 voor een aantal gemeenten dit gegeven afgeleid uit het Locatiebestand Vastgoed. Voor de betreffende gemeenten kan vastgesteld worden dat het aantal boerderij-achtige gebouwen langzaam daalt, en relatief snel daalt in het buitengebied.

De verschuiving van inwoners naar stedelijke gebieden, de absolute en relatieve daling van het agrarisch grondgebruik en de afname van het aantal boerderij-achtige gebouwen komt overeen met het algemene idee dat er vroeger meer platteland was. Het landschap in Nederland oogt op veel plaatsen minder landelijk dan 40 jaar geleden (zie ook Mak, 1996). Het blijkt dat de grootste verandering niet van recente datum is, maar al in de zestiger jaren opgetreden is (grondgebruik uitgezonderd). Sterker nog, de ontwikkelingen van de economische aspecten in meer recente jaren zijn relatief bescheiden, en kunnen zeker niet de oorzaak zijn voor de huidige grote aandacht voor de negatieve gevolgen van ontwikkelingen in de landbouw voor het platteland.

De klassieke grondgebonden landbouw is in veel opzichten een krimpsector. Andere activiteiten die grond gebruiken, zoals wonen, natuur, recreatie en infrastructuur winnen aan belang. Dit proces is in feite terug te voeren op de Wet van Engel: bij een toenemend inkomen per hoofd neemt de vraag naar landbouwproducten degressief toe, terwijl die naar luxe producten progressief stijgt. Onder luxe producten moeten in dit kader niet alleen videorecorders verstaan worden, maar ook ruim, rustig en groen wonen, aandacht voor natuur, groene recreatie en producten met duidelijke herkomst en exclusiviteit. Het klassieke boerenplatteland verliest hierdoor al decennia terrein. Sterker nog, in Nederland bestaat het platteland van bijvoorbeeld de jaren vijftig niet meer. Het is een illusie te denken dat deze ontwikkeling terug te draaien is: de inkomens zijn sterk gestegen, communicatie en mobiliteit zijn toegenomen, kennis en technologie hebben de productiemogelijkheden zeer vergroot.

4. Landbouw en platteland

Na een periode waarvoor geldt dat de landbouw de-ruraliseert lijkt er een periode aan-gebroken te zijn waarin de landbouw weer ruraliseert.

De-ruralisatie

Lange tijd is het platteland voor de landbouw vooral een economische ruimte geweest waarin een enorme stijging van productie en productiviteit is bewerkstelligd. Deze economische ruimte kende een geografische differentiatie in termen van economische voor- en nadelen voor landbouwproductie.

Kort gesteld, heeft de landbouwontwikkeling zich, na een korte periode na de Tweede Wereldoorlog waarin productieverhoging centraal staat, tot aan de opkomst van de aandacht voor natuur en milieu (jaren zeventig), vooral geconcentreerd rond kostprijsverlaging (Maas 1994, p. 128). De aandacht voor kostprijsverlaging heeft zich vertaald in productiviteitsverhoging die tot stand is gekomen door specialisatie, intensivering en concentratie (schaalvergroting). Het platteland is ten dienste gesteld van deze ontwikkelingsprocessen en de ruimtelijke inrichting ervan is gerationaliseerd in termen van economische bedrijfsvoering. In het door Nederland zelf te bepalen landbouwbeleid (het meeste komt vanuit Brussel) is sinds de jaren '50 ruilverkaveling de hoeksteen en het voornaamste instrument (Maas 1994, p. 192), ook financieel (van den Brink, 1990, Tabel A.1). Naast en in het verlengde van kostprijsverlaging heeft zich een integratie van de landbouw voorgedaan in de bredere economie: de opkomst van de agrosector in de vorm van agribusiness complexen. De standplaats van toeleverings- en verwerkingsactiviteiten binnen die complexen zijn veelal niet in landelijke, maar in stedelijke gebieden gelokaliseerd (Strijker 1996a). De betekenis van de landbouw voor het landelijk gebied boet in termen van economische macht en werkgelegenheid steeds meer aan belang in. Daarmee verwijderd de landbouw zich in economische termen van de economie van landelijke gebieden. Er kan gesproken worden van een de-ruralisatie van de landbouw.

Als de-ruralisatie van de landbouw wordt hier beschouwd het verschijnsel waarbij de relaties tussen de agrarische bedrijfsvoering - het agrarisch bedrijf - en de directe ruimtelijke plattelandsomgeving - het dorp en zijn omgeving - in intensiteit afnemen. Deze de-ruralisatie kan worden opgevat als een gevolg van de modernisering van de landbouw die opgetreden is na de Tweede Wereldoorlog. Binnen deze modernisering verdwenen er vele (aangenomen kan worden vooral lokaal wonende) arbeidskrachten uit de landbouw. Weliswaar is het aantal werknemers in de landbouw niet harder gedaald dan het totaal aantal werkenden in de landbouw (zie Figuur 2a/b), maar er deden zich grote verschuivingen voor. In de grondgebonden landbouw verdween de werknemer, in de intensieve teelten (tuintbouw en intensieve veehouderij) vond juist een toename van het aantal werknemers plaats. Ook werd de toe-

levering van diensten en goederen en de verwerking steeds meer een zaak buiten de primaire landbouw. De ruimtelijke omgeving werd in toenemende mate gezien in termen van landbouwkundig nut: het agrarisch bedrijf ontwikkelde zich vooral langs een landbouw-economische dimensie. Dit heeft ertoe bijgedragen dat de integratie van het bedrijf in de plattelandssamenleving verminderde. In waarneembare verschijnselen gesteld viel onder andere te constateren dat:

- er minder dorpingen op het erf kwamen;
- dat er minder dorpingen een agrarisch bedrijf hadden;
- dat er minder agrarische producten werden betrokken door dorpingen direct van de boerderij; en
- dat de invloed van boeren in gemeenteraden en het sociale leven van de dorpen aan kracht inboette (Munters 1989).

Bij de dorpsbewoners verminderde de kennis van het reilen en zeilen van de landbouw, de dorpsbewoners voelden zich daardoor minder verbonden met de landbouw en waren geneigd er ook minder rekening mee te houden.

Ook fysiek-ruimtelijk 'distantieerde' de landbouw zich van zijn directe omgeving. Solitaire bomen en houtwallen verdwenen en watergangen werden gedempt of rechtgetrokken. De dominante trend was dat de fysieke ruimte werd ingericht in termen van rationeel landbouwkundig nut. Op de ruimtelijke ontwikkelingen van de landbouw, de ruimtelijke spreiding van productierichtingen en de inrichting van landbouwgebieden, heeft volgens Maas (1994) het ruimtelijke orderingsbeleid weinig invloed gehad. De ruimtelijke ontwikkelingen in de landbouw hebben zich vooral ontwikkeld volgens het landbouwbeleid, de marktvraag en de aanwezigheid van productiefactoren.

Ook als onderdeel van brede maatschappelijke ontwikkeling stond de relatie landbouw - platteland, tussen agrarische bedrijf en dorp, onder druk. Ook in de dorpen, als onderdeel van de ruimere samenleving, nam de aandacht voor de, als negatief gewaardeerde consequenties van de op productiviteitsverhoging gerichte agrarische bedrijfsvoering, toe. Dit leidde tot een controverse tussen ruimere samenleving (inclusief dorp) en de landbouw, over landbouwuitoefening, natuur en milieu. De relatie tussen dorp en omgeving en landbouw werd er niet hechter door.

Kortom, de gerichtheid van de agrarische bedrijfsvoering op het wel en wee van het dorp en zijn omgeving en de gerichtheid van het dorp op het wel en wee van de landbouw is sterk afgenomen (Groot 1989).

Ruralisatie

Echter, zowel vanwege een aantal direct aan de aan de landbouw gerelateerde ontwikkelingen als vanwege een aantal maatschappelijke ontwikkelingen vertoont de ontwikkeling van de landbouw op dit moment een aantal ruralisatie-tendensen: de relaties tussen agrarische bedrijfsvoering en de directe plattelandsomgeving worden aangehaald.

Met betrekking tot de ontwikkeling van de landbouw treedt diversificatie op (Bowler 1992). Diversificatie met betrekking tot de landbouw neemt verschillende vormen aan. Er kan onderscheid gemaakt worden tussen agrarische diversificatie en structurele diversificatie. Agrarische diversificatie betreft het gaan verrichten van activiteiten die gerelateerd zijn aan de landbouw, zoals het telen van andere voedselgewassen, het telen van andere niet-voedselgewassen (agrificatie), en het integreren van activiteiten hoger in de productiekolom op het landbouwbedrijf, bijvoorbeeld het zelfkazen en poortverkoop. Structurele diversificatie (pluri-activity) betreft het gaan verrichten van niet - aan de landbouw gerelateerde activiteiten. Het gaat dan om activiteiten als het werken buiten het agrarisch bedrijf, het aanbieden van diensten en goederen aan recreanten en toeristen en activiteiten verband houdend met het beheren en ontwikkelen van natuur en landschap. Dat pluri-activity in Nederland, en veel meer nog in andere Europese landen, een belangrijke inkomensbijdrage vormt voor agrarische huishoudingen, is nauwkeurig vastgesteld door Hill en Cook (1996). Structurele diversificatie betekent dat landbouwers en hun huishoudens meer betrokken raken bij de regionale rurale situatie of anders gezegd, dat er sprake is van een ruralisatie van de landbouw.

Ook vanuit de ruimere samenleving zijn er ontwikkelingen waar te nemen die ertoe leiden dat gesproken kan worden van een ruralisatie van de landbouw. Hiertoe kunnen gerekend worden de 'trek naar buiten' waarbij actoren, van oorsprong vooral van buiten het platteland, aanspraak maken op het platteland en daarmee de landbouw confronteren met een aantal randvoorwaarden. In een breder kader gaat het om wat wel de strijd tussen functies in het landelijk gebied wordt genoemd. We zullen eerst 'de trek naar buiten' aan de orde stellen.

De eerste vraag is of er met betrekking tot het platteland een 'sweep into the countryside', een trek naar buiten valt waar te nemen en op welke wijze een dergelijke 'trek naar buiten' zich in de toekomst kan ontwikkelen. Een trek naar buiten, naar wat als platteland beschouwd kan worden, lijkt zich in verschillende vormen voor te doen. Het betreft de trek van stedelingen, bedrijven en bovenal van recreanten en toeristen naar plattelandsgebieden. Ook de toenemende belangstelling van natuurorganisaties voor plattelandsomgevingen kan hiertoe worden gerekend. In de internationale literatuur krijgt het verschijnsel van 'counter-urbanisation', de vestiging van stedelingen in plattelandsgebieden buiten de 'daily urban systems' veel aandacht (zie o.a. Champion 1989, Halfacree 1994). Van der Ploeg (1997) stelt op basis van onderzoek van onder andere Kayser (1995) in Frankrijk dat kristal helder is aangetoond dat de beweging (van huishoudens) van stad naar platteland direct te maken heeft met de specifieke waarden van het platteland.

In Nederland lijkt het verschijnsel counterurbanisation zich in mindere mate voor te doen (Van Dam 1996). De trek uit de Randstad naar bijvoorbeeld het Noorden is niet omvangrijk (Dieleman en Priemus 1996). Drenthenieren, de vestiging van ouderen in Drenthe, is voor

een belangrijk deel een mythe, zo stellen Van Kempen e.a. (1995). Van der Molen (1996) stelt dat 'drenthenieren' weliswaar geen mythe is, maar dat de omvang ervan beperkt is. Bovendien blijken de meeste ouderen die zich in Drenthe vestigen afkomstig te zijn uit het nabij gelegen Groningen. Toch blijkt, zo stelt Thissen (1995), dat 'counterurbanisation', deconcentrerend van bevolking vanuit de Randstad naar het platteland van Zeeland voor de kwantitatieve ontwikkeling van Zeeuwse nederzettingen van relatief groot belang is. De 'trek naar buiten' manifesteert zich in een toenemende verstedelijking van het platteland. De dichtheid van menselijke activiteiten neemt dan toe. Er verdwijnt dan platteland in termen van verlies van minder dicht bebouwde ruimte. Het teloor gaan van dit 'oude, jaren vijftig'-platteland blijkt een reden om behoud van het platteland hoog op de politieke en maatschappelijke agenda te plaatsen.

Voor de toekomst wordt aangegeven dat de verhuisstroom van de Randstad naar de buitenregio, die thans bescheiden is, best zou kunnen groeien. De kern waar het om draait komt goed tot uiting in de slogan die de Duitse Deelstaat Beieren ooit gebruikte om reclame te maken: 'Kom wonen en werken in het gebied waar anderen op vakantie gaan'. Het lijkt waarschijnlijk dat de fysieke en sociale attractiviteit van locaties en gebieden voor consumenten en bedrijven een grotere rol gaan spelen, zijn de termen waarmee de Rijksplanologische Dienst duidt op een mogelijke toename van de 'trek naar buiten' (Wassenberg 1996).

Aangenomen kan worden dat het bestaan van een 'rurale idylle' waarbij het bestaan op het platteland wordt opgevat als een prettig, gezond en probleemloos bestaan, veilig genesteld in een hechte gemeenschap en een aantrekkelijke natuurlijke omgeving (Cloke en Milbourne 1992), ook in Nederland ertoe bijdraagt dat de 'trek naar buiten' in omvang toe zal nemen.

De stelling dat er een trend is waarbij meer actoren van buiten het betreffende plattelandsgebied betrokken raken bij het platteland, is goed te verdedigen. Er dienen zich in plattelandsgebieden steeds meer ruimtegebruikers van buiten het platteland aan. Daarnaast wijst Mormont (1990) op een toename van de verscheidenheid van gebruikers van het platteland. Naast gelokaliseerde actoren, bijvoorbeeld bewoners, dienen we ook actoren te onderscheiden die tijdelijk gelokaliseerd zijn op het platteland, de tijdelijke bewoners, bijvoorbeeld toeristen. Maar ook actoren die niet gevestigd zijn op het platteland, de niet-bewoners, bijvoorbeeld recreanten, natuurorganisaties en overheidsinstellingen, maken gebruik van het platteland.

Voor de verhouding tussen landbouw en platteland betekent dit dat de landbouw en zijn omgeving weer meer met elkaar te maken krijgen. De landbouw dient relatief gezien meer dan voorheen met deze toename aan actoren en meer verschillende actoren rekening te houden. Daarbij dienen zich voor de landbouw enerzijds meer mogelijkheden aan om te diversificeren (poortverkoop, recreatie en toerisme, natuur- en landschapsbehoud en -

ontwikkeling), anderzijds doemen er nadelige aspecten op voor de agrarische bedrijfsvoering (klachten over stankoverlast, bezwaarschriften, beperkingen in uitbreidingsmogelijkheden).

Het platteland is in het verleden op de eerste plaats een productieruimte geweest. Het bracht voornamelijk voedsel en grondstoffen voort. Op dit moment is dit voor bepaalde landelijke gebieden nog steeds zo en het kan zelfs toenemen door nieuwe activiteiten met een productief karakter, zoals afvalverwerking en waterwinning. Toch is er een verschuiving naar het landelijk gebied als consumptieruimte, of verblijfsruimte (Dauvellier 1994) waar te nemen. Daarbij wordt het landelijk gebied zelf geconsumeerd. Dit gebeurt in de vorm van een toename van het belang van de activiteiten wonen - een plezierige woonomgeving, groen, rust en ruimte - en recreatie en toerisme, waarbij het platteland zelf vooral als decor wordt geconsumeerd. De op het platteland aanwezige natuur- en landschappelijke waarden en de aanwezige sociale en economische kwaliteiten die passen binnen de 'rurale idylle' (de rurale endogene kwaliteiten) nemen daarmee toe in belang voor de sociaal-ruimtelijke ontwikkeling van de plattelandssamenleving .

5. Plattelandsvernieuwing en de landbouw

Het huidige platteland is verre van volmaakt, maar is zeker geen poel van problemen en bedreigingen. De ontwikkelingen die te voorzien zijn veranderen dat beeld niet. Natuurlijk, het platteland wordt voller, de grondgebonden landbouw blijft krimpen, de strijd om de ruimte neemt toe, maar van een trendbreuk lijkt geen sprake. Is er in die situatie behoefte aan een meer actief overheidsbeleid dan in het verleden? Het beleid dat van oudsher bepalend geweest is voor de inrichting en het gebruik van het platteland is het ruimtelijke ordeningsbeleid. Via de ruimtelijke ordening is het platteland beschermd tegen stedelijke aanspraken, de verdichting is gereguleerd en de landbouw werd beschermd tegen al te opdringerige andere functies. Om een voldoende grote differentiatie tussen stad en platteland te behouden is voortzetting van de grote lijn van dat beleid toereikend, mits op tijd wordt ingespeeld op ontwikkelingen en veranderende behoeften. Dat inspelen is te zien als plattelandsvernieuwing.

Het huidige plattelandsvernieuwingsbeleid heeft hiervan allerlei elementen in zich. Tegelijkertijd wordt geconstateerd (De Groot 1997) dat de plattelandsvernieuwingsactiviteiten tot nu toe sterk geconcentreerd zijn in de "Groene hoek". Het lijkt vooral te gaan om combinaties van agrarische, recreatieve en natuur-activiteiten. Een relatie met de landbouw is relatief vaak aanwezig, en soms gaat het zelfs primair over het vernieuwen van de landbouwsector. De activiteiten waar het vooral om andere zaken dan landbouw gaat, zouden wel eens vooral projecten kunnen zijn die toch al - bij overheden - op de plank lagen.

De feitelijke ontwikkeling van de landbouwsector, in relatie met de structuur van het platteland geeft eigenlijk niet zo veel aanleiding voor een agrarische inslag van plattelandsvernieuwing. Er zijn twee redenen voor het feit dat het plattelandsvernieuwingsbeleid vaak toch mede op de agrarische sector gericht is. De eerste is dat er op het platteland een strijd tussen functies woedt. Ander gebruik van het platteland (wonen, natuur en recreatie) concurreert met agrarisch grondgebruik. Het gaat ondermeer om het tot stand brengen van meer, en meer op de consument toegesneden recreatiemogelijkheden op het platteland, een toenemende behoefte aan wonen op het platteland (de trek naar buiten), behoefte aan natuur en de wens te komen tot een meer afwisselend - multifunctioneel - landschap. Plattelandsvernieuwing is in dat opzicht een voorzichtige poging op het platteland wat meer ruimte te geven aan de stedelijke wensen: binnen het agrarisch bedrijf en er buiten.

De tweede reden is dat er iets aan de hand is met de landbouw: de landbouw voelt zich bedreigd door allerlei ontwikkelingen. In het navolgende gaan we op beide aspecten dieper in.

De strijd tussen functies

In de strijd tussen functies zijn de machtsverhoudingen op het platteland belangrijk. In de naoorlogse periode was de landbouw de belangrijkste vormgever van het platteland, daartoe mede in staat gesteld door de beschermende rol van de ruimtelijke ordening. In de landbouw bezit de grondgebruiker de belangrijkste rechten waar het gaat om de vormgeving van het landschap. Die gebruikers zijn van oudsher groot in aantal, er is geen partij die domineert, maar de landbouworganisaties en (tot voor kort) het Landbouwschap spelen een belangrijke coördinerende rol. Een tweede belangrijke partij was de overheid in de vorm van de Landinrichtingsdienst en haar opvolgers. Die tweede partij heeft tot voor enkele jaren de belangen van de landbouwsector laten prevaleren boven andere belangen. In die situatie is gaandeweg verandering gekomen. Er hebben zich nieuwe machtige partijen gemeld, zoals de natuurbeschermingsorganisaties. Zowel de overheidsdiensten op dit terrein (Staatsbosbeheer) als de particuliere organisaties zijn belangrijke partijen op het platteland geworden. Ieder voor zich zijn deze organisaties grootgrondbezitters, en relatief gemakkelijk in staat individuele boeren te 'overrulen'. De verschijningsvorm van het platteland wordt meer en meer door deze nieuwe partijen bepaald. Daar komt nog bij dat de overheidsdiensten die zich met landinrichting bezig houden, zich meer op de natuur- en recreatiebelangen zijn gaan richten. De landbouw heeft daarmee haar feitelijke inrichtingsmonopolie verloren.

Voor de landbouw is het toenemen van de stedelijke druk een gegeven. De vraag is hoe met die druk omgegaan moet worden. Drie mogelijkheden zijn te onderscheiden:

1. De landbouw kan zelf de urbane druk trachten op te vangen, bijvoorbeeld via het opzetten van boerencampings, rondleidingen, agrarisch natuurbeheer en huisverkoop. De stedelijke druk wordt dan geïncorporeerd.
2. De landbouw kan coalities aangaan met andere partijen, zoals natuurbeschermers en waterwinners. Het doel is dan tenminste een deel van de gebruiksruimte op het platteland voor de landbouw veilig te stellen, om er voor te zorgen dat de inbedding van de urbane functies enigszins gecoördineerd plaats vindt, en om een deel van de beschikbare financiële middelen af te tappen.
3. De landbouw kan ook proberen op lokaal, regionaal en nationaal niveau de ontwikkelingen te bevechten, via een sterk defensieve houding, om ze zoveel als mogelijk

De keuze van strategie is niet eenvoudig. Zo biedt het incorporeren van activiteiten (diversificatie) voor individuele boerenbedrijven de mogelijkheid van het verwerven van additioneel inkomen. De landbouwonderneming verandert dan in een plattelandsonderneming die zich ondermeer met landbouwproductie bezig houdt. Voor de sector als geheel is het voordeel van een dergelijke ontwikkeling dat het goed is voor de maatschappelijke beeldvorming. Ook wordt de band met de consument van landbouwproducten versterkt. Het nadeel kan zijn dat

landbouwbedrijven versplinteren, dat schaalnadelen ontstaan, ook in de landbouw, en dat de internationale concurrentiepositie van de sector aangetast kan worden.

Het aangaan van coalities is eveneens goed voor de beeldvorming en biedt tegelijkertijd meer ruimte voor sturing. Een nadeel is dat vrijwillig veel gebruiksruimte afgestaan wordt.

Ook is er het risico van "de vinger en de hele hand". Tenslotte is er het gevaar van onrust in eigen kring: niet elke landbouwer is blij met covenant-achtige samenwerking met andere grote grondgebruikers op het platteland.

Het aannemen van de vechtpositie is juist slecht voor de beeldvorming en biedt geen ruimte voor sturing van de inbedding van niet-agrarische functies. Het kan echter wel de ruimteclaims van anderen terugdringen en zorgen voor gesloten gelederen in de landbouw.

Problemen van de landbouw

Plattelandsvernieuwing heeft niet alleen iets te maken met een strijd tussen functies, ook problemen binnen de landbouwsector spelen een rol. Plattelandsvernieuwing is daarom ook landbouwvernieuwing. In termen van aantal landbouwbedrijven, de toegevoegde waarde en het aantal werkenden zijn de ontwikkelingen in de landbouwsector zeker niet sneller verlopen dan in eerdere decennia. De poging tot landbouwvernieuwing is veeleer ingegeven door de zorg, bij boeren en hun organisaties over allerlei ontwikkelingen die op hen afkomen. In grove trekken gaat het om het landbouwprijsbeleid, de consumentenvraag, het natuurbeleid, het milieubeleid en de ruimtelijke ordening. Geprobeerd zal worden deze elementen enigszins toekomstgericht te behandelen.

Het landbouwprijsbeleid

De intensiteit van het landbouwprijsbeleid is aan het verminderen. GATT/WTO-afspraken over het landbouwbeleid in wereldverband, budgetproblemen en een ruimere aandacht voor de negatieve kanten van de landbouwproductie hebben oude zekerheden aangetast. De landbouw wordt meer van de markt afhankelijk, en de tendens is dat de landbouw de negatieve kanten van de productiewijze in rekening gebracht krijgt. Te verwachten is dat deze ontwikkelingen door zullen gaan. Een grondige hervorming van het EU-landbouwbeleid is daarvoor niet eens nodig. De marktsituatie zal ook in de toekomst de prijzen voor agrarische producten blijven bepalen; prijsondersteuning ver boven het wereldmarktniveau is voor allerlei producten al afgeschaft en vervangen door directe inkomstenstoelagen, en die tendens zal zich doorzetten. De productievoorzwaarden zullen meer dan in het verleden via het landbouwbeleid opgelegd worden (bijvoorbeeld via 'Cross Compliance': voor wat hoort wat-beleid).

Vanuit het perspectief van de individuele ondernemer leidt dit tot onzekere en lagere prijzen, en hogere kosten. Het logische antwoord van die ondernemer is dat hij zich gaat oriënteren op alternatieven: selectie van producties waar een goede of meer constante prijs voor te bereiken is, natuurbeheerstaken om een zekere inkomensbasis te hebben, spreiding van

risico door het opzetten van een tweede tak, activiteiten buiten de landbouw, zoals in de recreatiesfeer, met hetzelfde doel.

De consumentenvraag

Grote delen van de landbouwsector hebben zich langdurig weinig zorgen hoeven te maken over de vraag van de consument. In de naoorlogse periode was er volop vraag in binnen- en buitenland, waarbij eenvoudige kwaliteit en een lage prijs belangrijk waren. Daar bovenop zorgde het landbouwbeleid er voor dat veel agrarische ondernemers zich weinig van de consument aan hoefden te trekken: de afzet en de prijs waren min of meer gegarandeerd. Met het toenemen van de tucht van de markt verandert die situatie. Een product dat niet aan de eisen van de consument voldoet is niet, of niet voor een redelijke prijs te verkopen. Daar komt bij dat er steeds meer deelmarkten ontstaan, elk met hun eigen productie- en vermarktingsvoorwaarden.

Dat betekent, meer dan vroeger, dat de vraag van de consumenten een factor van belang wordt voor veel boeren. Onzekerheid is het gevolg. De mogelijke vraag moet geanalyseerd worden, de wijze van afzet moet worden bezien, de teeltwijze en het teeltplan moeten op de vraag afgestemd worden, het juiste moment van verkopen moet bepaald worden, er worden prijsrisico's gelopen.

Het antwoord van de boeren gaat in de richting van risicospreiding, het ontwikkelen van een niet-agrarische inkomensbasis, maar ook in het formeren van nieuwe afzetketens, zoals voor "streekeigen producten" (zie de Atlas van het vernieuwend platteland: Van Broekhuizen e.a., 1997), en voor Milieubewuste Teelt-producten.

Het natuurbeleid

Ook de toegenomen aandacht voor natuur en recreatie, ongetwijfeld als gevolg van almaar stijgende inkomens, leidt tot onzekerheid voor boeren. Vrijwel elke boer in Nederland heeft landbouwgrond in gebruik die op enig moment in beeld geweest is voor natuurontwikkeling. Dat leidt direct tot onzekerheid over de toekomstige bedrijfsvoering en bedrijfslocatie, over de vergoeding en over het juiste moment van het afsluiten van contracten. Ook ontstaat inkomensonzekerheid en moet overwogen worden of natuurontwikkeling wellicht ook nieuwe kansen biedt, bijvoorbeeld in de sfeer van de recreatie.

Voor boeren en tuinders doemt dan de vraag op of met die bedreigingen en kansen bedrijfsmatig iets gedaan moet worden. Van hieruit zullen bedrijfsaanpassingen gedaan worden, en kunnen nieuwe werkzaamheden, zoals agrarisch natuurbeheer ontstaan. De nieuwe kansen resulteren in denken over natuur coöperaties, en het formeren van organisaties voor afzet van ecologische of streekeigen producten of voor gezamenlijk natuurbeheer.

Het milieu- en ruimtelijke ordeningsbeleid

Waar van oudsher milieu-aspecten nauwelijks een rol speelden in de agrarische productie, wordt tegenwoordig elke boer geconfronteerd met veel milieuregels. Investerings hebben heden ten dage vrijwel altijd een milieucomponent, van kantdoppen tot groen label, van verwerking van afvalwater tot warmtewisselaars. Dit heeft gevolgen voor het inkomen, en leidt tot onzekerheid over het verkrijgen van vergunningen, toegelaten veedichtheden, de waarde van mestrechten en over de vraag of een nieuwe investering op termijn nog wel aan alle regels zal voldoen. Bij te vroeg reageren loopt men subsidies mis, bij te laat reageren loopt de bedrijfscontinuïteit gevaar.

Het antwoord van de landbouw ligt in de sfeer van bijscholing, milieu coöperaties, verwerven van productie- en mestrechten, verhuizing naar elders, maar ook in de sfeer van achterwege laten van investeringen en bedrijfsbeëindiging op termijn.

Van onderop

De aanpassingen die nodig zijn in het licht van het voorgaande zijn groot. Plattelandsvernieuwing is ondermeer een poging tot begeleiding van de noodzakelijke aanpassingen in de landbouw. Het gaat in dat geval dus vooral om landbouwvernieuwing.

Het bijzondere van het huidige plattelandsvernieuwingsbeleid is dat het een poging doet te werken van 'onderop': 'vernieuwende initiatieven' van boeren en tuinders worden ondersteund. Een groot en onderschat probleem hiervan is dat initiatieven niet altijd zullen passen in een lange-termijn strategie voor de landbouwsector. Ontwikkeling van onderop klinkt aardig, en werkt motiverend voor de boeren aan de basis, maar een duidelijke visie van de overheid en de sector op de toekomst van de Nederlandse landbouw komt daarin niet tot uiting.

De huidige initiatieven hebben enkele gevaren in zich. In het algemeen gaat het (Huigen 1997) om de selectiviteit van de initiatieven (local leaders, schaal, co-financiering). Meer specifiek betreft het bijvoorbeeld de gevaren verbonden aan het stimuleren van een tweede tak, dus van gemengde bedrijven in een of andere vorm, met als mogelijk gevolg dat schaalvoordelen die in het verleden via specialisatie ontstaan zijn teloor gaan. Vanuit het oogpunt van (internationale) concurrentie is dat een gevaarlijke ontwikkeling. De afweging met de ook aanwezige positieve aspecten van menging - risicospreiding en milieuvoordelen - wordt tot op heden niet gemaakt. Een tussenweg kan overigens liggen in menging op gebiedsniveau, in plaats van op bedrijfsniveau. Waar het gaat om het opzetten van niet-agrarische tweede takken (recreatie, huisverkoop, loonwerk-achtig natuurbeheer) kan het gevolg zijn dat een soort van part-time landbouw ontstaat, waarvan nagegaan moet worden of die wel in het voordeel van de Nederlandse landbouwsector is.

Een volgend gevaar is de rechtsongelijkheid die kan ontstaan, en vaak al ontstaan is, door het toestaan van nieuwe activiteiten aan zittende boeren, zonder dat die mogelijkheden openstaan voor burgers of nieuw-vestigings. Dat doet zich voor bij regels over het oprichten

van dierhouderij-activiteiten op akkerbouwbedrijven, waar bestaande bedrijven gemakkelijker toestemming krijgen dan boeren van elders. Het doet zich bijvoorbeeld ook voor bij het opzetten van uitgebreide huisverkoop, op plaatsen waar een burger nooit een vestigingsvergunning voor een winkel zou krijgen.

De voorgaande bedenkingen zijn niet bedoeld om de huidige landbouwvernieuwing af te schrijven; ze leidt momenteel zeker tot nieuw elan en daarmee tot kansen voor de toekomst. Het is echter wel aan te bevelen dat een duidelijke visie ontwikkeld wordt op wat wel en wat niet wenselijk is. Het doel moet immers niet zijn om boerenbedrijven in stand te houden om wille van het platteland, maar om onbenutte kansen tot ontwikkeling te laten komen.

6. Verliest het platteland zijn streken?

De vraag is in hoeverre de geschetste veranderingen op het platteland leiden tot ruimtelijk gedifferentieerd platteland. Is er sprake van ontstreking (homogenisering) of van differentiatie (verstreking) van het platteland. Twee extremen kunnen hier worden geschetst.

De ontstreking van het platteland valt waar te nemen in bijvoorbeeld de afname van de gebiedsverschillen in het bodemgebruik van de landbouw. Vrijwel overal komt snijmaïs voor, en zien we qua vormgeving dezelfde ligboxenstallen verschijnen. Ook de soort uitbreiding van de dorpen op het platteland (witte schimmel) werkt duidelijk homogeniserend. Visueel valt op het platteland een tendens naar eenvormigheid waar te nemen. Ook cultureel, bijvoorbeeld met betrekking tot dialecten (Hoppenbrouwers 1990), wordt gewezen op een verlies aan regionale verscheidenheid. Ook functioneel zijn er homogeniseringstendensen te signaleren: in elke plattelandsstreek doet zich diversificatie van de landbouw voor en nemen de functies wonen, recreatie en toerisme en natuur- en landschapsbehoud en -ontwikkeling in belang toe.

Daarnaast, aan het andere uiterste wordt een groeiende belangstelling van de bevolking in Nederland voor de geschiedenis en identiteit van de eigen regio waar genomen (Van der Borgt e.a. 1996). Mensen, zo stellen zij (p.1) zijn, "terwijl op economisch en politiek gebied de grenzen vervagen en de wereld steeds meer een global village wordt, op zoek naar een nieuw referentiekader, waarmee zij zich verbonden kunnen voelen. Regionale identiteit - een streekgebonden verzameling van culturele en sociale verschijnselen - is zo'n kader". Ook de Atlas van vernieuwend Platteland (Van Broekhuizen e.a. 1997) vermeldt de wederopkomst van de streek met betrekking tot landbouw en agro-toerisme. Ook bij landschapsbehoud- en ontwikkeling (zie LNV 1992) en monumentenzorg spelen streekeigen kenmerken een grotere rol. De toename van belangstelling voor lokale en regionale omroepen en televisie, en de belangstelling voor de streekmuziek (Skik, Rowwen Heze) kunnen worden opgevat als een toename van de belangstelling voor het streekeigene.

De vraag is of door de opkomst van 'streekproducten' en manifestaties van regionale identiteit de ruimtelijke differentiatie in plattelandsstreken toeneemt. Nemen binnen het krachtenveld van ver- en ontstreking de verschillen tussen plattelandsstreken toe of af? Om deze vraag te beantwoorden is het zinnig het verschijnsel streekproducten nader te beschouwen.

De relatie tussen streekproducten en de streek is lang niet duidelijk. Wat zijn streekproducten? Er zijn vele producten waarbij het voorkomen van de naam van, of de associatie met een bepaalde streek/locatie in de naam van het product de enige relatie is tussen streek en 'streekproduct': Hooghoudt Graanjenever (uut Grunn'n), Friese Beerenburg, Zeeuwse Babbelaars, Deventerkoek: de ingrediënten worden op de wereldmarkt ingekocht en zelfs de productie kan op een andere dan de in de naam aangeduide geografische locatie plaats te vinden: Sonnema Beerenburg die in Schiedam, en niet in Dokkum gemaakt wordt, Griekse feta uit Denemarken, Russische Wodka uit Nederland.

Wijma (1997) stelt dat echte streekproducten in één bepaalde streek worden geteeld en verwerkt. Wanneer die opvatting wordt gehanteerd ten aanzien van de opkomst van streekproducten als indicatie van verstreking van het platteland, dan blijkt:

1. dat de productie van het streekproduct doorgaans pas onlangs is gestart, en
2. dat men in publikaties over streekproducten (Van der Meulen en Rodenburg 1996, Atlas van Vernieuwend Platteland, Betten 1997) veelvuldig dezelfde en een beperkte aantal producten tegenkomt.

Betten stelt dat in de noordelijke provincies de huidige productie van streekproducten, als strategie van overleving van de landbouw, marginaal is. Op basis van deze gegevens kan worden geconcludeerd dat de huidige bijdrage van streekproducten in de differentiatie van het platteland waarschijnlijk vooral een differentiatie in imago betreft, geen functionele (verschillen in bedrijfstypen) of fysiek ruimtelijke (verschillen in ruimtelijk inrichting) differentiatie.

Ook voor de toekomst lijkt de bijdrage van streekproducten aan de differentiatie van het platteland vooral een symbolische te zijn. Bij succes (in termen van economische omvang) van streekproducten zal de band met de streek, vanwege de noodzaak van continuïteit van productie en afzet, losser worden of verloren gaan: bij succes worden de ingrediënten op de wereldmarkt ingekocht, dan wel vindt de verwerking of teelt voor een deel buiten de streek plaats. Bij de ontwikkeling van streekeigen merken bestaat het gevaar dat onvoldoende nagegaan wordt wat het lange-termijn perspectief van het merk is, welke vermarktingskanalen in de toekomst benut moeten worden, en welk productiepotentieel (definitie van de streek) daar bij hoort. De kracht van de Nederlandse landbouw ligt van oudsher in de grote schaal van afzet. Als die kracht ook voor streekeigen producten gaat gelden dan is het zaak een voldoende groot productiepotentieel achter de hand te hebben. Het is de vraag of de schaal van de streek wel past bij de schaal van de productie.

Er is nog een reden om bij de toekomstige bijdrage van streekproducten aan verstreking van het platteland een vraagteken te zetten. Betten (1997) meldt naast de vele voorbereidingen bij het ontwikkelen van enigszins succesvolle streekproducten, het inzetten van relatief grote subsidies in het kader van Plattelandsvernieuwing. Wat na Plattelandsvernieuwing? De lange termijn perspectieven voor het ontwikkelen van streekproducten zijn niet duidelijk.

Wel is duidelijk dat streekproducten in vrijwel alle plattelandsgebieden opduiken. In die zin kan het opgevat worden als een marginaal niet-ruimtelijk gedifferentieerd ontwikkelingspad van agrarische bedrijvigheid binnen de algemene tendens van diversificatie van de landbouw. Daarbij speelt het gevaar van wildgroei van streekproducten, waarbij de consument kopschuw kan worden.

Op basis van deze korte beschouwing stellen wij dat de 'wederopkomst' van de streek, de aandacht voor streekproducten en manifestaties van regionale identiteit, vooral geïnterpreteerd dient te worden als de lokale en regionale invulling van algemeen maatschappelijke ontwikkelingen. Het produceren van streekproducten is de lokale/regionale vulling van een toenemende aandacht van consumenten voor kwaliteit en exclusiviteit. Met betrekking tot dialecten is een vergelijkbare redenering te vinden bij Rooijackers (1996) en met betrekking tot dorpsbinding bij Groot (1989). Bij streekproducten gaat het dan om een toponymische aanduiding van kwaliteit en exclusiviteit waarbij de herkomst van het product een rol kan spelen. Het betreft, denken wij, meer het imago van de herkomst, dan de worteling van het product in de streek. Voor een succesvolle productie van dergelijke streekproducten is het noodzakelijk dat er in het imago, de toegekende identiteit van de streek, aanhechtingspunten zijn voor de profilering van het product.

Daarmee lijkt de bijdrage van de 'wederopkomst van de streek' aan de ruimtelijke differentiatie van het platteland in plattelandsstreken op zich zelf beperkt te zijn. In hoeverre ruimtelijke differentiatie optreedt, zal vooral afhangen van het feit of er in een streek kwalitatief goede streekspecifieke aanhechtingspunten zijn om de 'wederopkomst van de streek' aan op te hangen. Maar ook bij de authenticiteit van regiospecifieke aanhechtingspunten kan met het oog op het verschijnsel 'invented traditions' wel eens een vraagteken bij worden gezet.

Het krachtenveld van ont- en verstreking kan, voor de Nederlandse situatie, worden opgevat, als het optreden van veranderingen waarbij het gaat om regionale specifieke combinaties van boven regionale (algemeen maatschappelijke) en regionale specifieke factoren (streekspecifieke aanhechtingspunten). Daarbij lijkt de verandering van het platteland van productie- naar consumptieruimte, met in haar kielzog de strijd om functies prominent te zijn. In die redenering zal verstreking van het Nederlandse platteland vooral bepaald worden door aanwezigheid van de streekspecifieke aanwezige kwaliteiten in plattelandsstreek als aanhechtingspunten voor het koesteren van een rurale idylle en nostalgie.

Daar er echter in elke plattelandstreek wel enige streekspecifieke kwaliteiten aanwezig zijn, en zo niet dan worden die gemaakt of uitgevonden, zal de dominante trend van productie-naar consumptieruimte, de opkomst van niet-landbouw functies, het beeld bepalen. In die zin is er sprake van homogenisering en verliest het platteland zijn streken.

7. Kennisvragen

In het voorgaande zijn meer losse einden gemaakt dan afgehecht; er blijven veel vragen over waar de komende jaren een antwoord op geformuleerd zal moeten worden. Enkele daarvan noemen we hieronder.

1. De tendens tot agrarische en structurele diversificatie, en de mogelijke bedreiging van de traditionele sterke punten van de Nederlandse landbouw is een thema dat in onderzoek en beleid grote(re) aandacht verdient.
2. Daarmee verbonden is de vraag in hoeverre een partimisering van de Nederlandse landbouw (via agrarische en structurele diversificatie) gevolgen zal hebben voor de technologie en de productiviteit van de landbouw.
3. De mate waarin streekproducten via het begrip "streek" appelleren aan de behoeften van de consument is eveneens een belangrijk thema voor de komende jaren. Het is wellicht zo dat slechts een beperkt aantal consumenten zich met een streek identificeert, en dat voor de andere consumenten andere motieven (kwaliteit, exclusiviteit) een rol spelen.
4. Een onderzoeksthema voor de komende jaren moet ook zijn de vraag, welke partijen invloed krijgen op de inrichting van het platteland: wie zijn de "gate-keepers", en strookt dat met lokale of bijvoorbeeld politieke opvattingen.
5. Een vraag met veel facetten is of de verschillende activiteiten die op boerenbedrijven en op het platteland als geheel gecombineerd lijken te gaan worden, elkaar wel verdragen, en eventueel, welke technische en andere oplossingen er zijn om zulks te bewerkstelligen. Zo zijn er twijfels over de arbeidstechnische inpasbaarheid van combinaties, de schaalproblemen die kunnen ontstaan, de mate waarin verschillende activiteiten elkaar qua beleving verdragen (moderne techniek en moderne gebouwen op een bedrijf dat de plattelandsidylle exploiteert), kadavers langs de toeristenroute.
6. Een vraag die in dit essay nauwelijks aan de orde geweest is, maar die wel belangrijk en prikkelend is, is in hoeverre de Nederlandse tendens tot ontstreking, met alles wat dat betekent, zich ook op een hoger schaalniveau, bijvoorbeeld Europa, voordoet of voor gaat doen. De kreet "het Europa van de regio's" blijkt tamelijk leeg als alle regio's op elkaar lijken.

Literatuur

- Bakker, D.H. de (1989), *Ruraal nederzettingenpatroon en beleid: ontwikkelingen in Zuidwest-Friesland*. Utrecht: Rijksuniversiteit Utrecht
- Berg, L.M. van den, R.J.A. van Lammeren en W.D.A. van den Bosse (1996), *Verstedelijking in het landelijk gebied*. Rapport 451. Wageningen: DLO-Staring Centrum
- Betten, M. (1997), *Overleven met regionale producten*, (doctoraalscriptie). Groningen: Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen, Rijksuniversiteit Groningen
- Borgt, C. van der, A. Hermans en H. Jacobs (1996), *Een groeiende belangstelling voor de eigen regio*. In: C. van der Borgt e.a. (eds.), *Constructie van het eigene: culturele vormen van regionale identiteit in Nederland*. Amsterdam: P.J. Meertens-Instituut, pp.1-4
- Bowler, I. (1992), The development of agricultural resources in Britain. In: P.P.P. Huigen, L. Paul & K. Volkers (eds.), *The Changing Function and Position of Rural Areas in Europe*. Nederlandse geografische studies 153. Utrecht: Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap, pp. 49-59.
- Broekhuizen, R. van, L. Klep, H. Oostindie en J.D. van der Ploeg (eds.) (1997), *Atlas van het vernieuwend platteland*. Doetinchem: Misset uitgeverij bv
- CBS B 17 (19**), *Loop der bevolking per gemeente 19***. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek
- CBS P 2 (19**), *Nationale rekeningen 19***. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek
- Champion, A. (ed.) (1989), *Counterurbanisation*. London: Edward Arnold.
- Cloke, P. & M. Goodwin (1993), Rural Change: Structured Coherence or Unstructured Incoherence? *Terra*, vol. 105, no. 3, pp. 166-174.
- Cloke, P. (1987), Rurality and Change: Some Cautionary Notes. *Journal of Rural Studies*, vol. 3, no. 1, pp. 71-76.
- Cloke, P. & P. Milbourne (1992), Deprivation and Lifestyles in Rural Wales: Rurality and the Cultural Dimension. *Journal of Rural Studies*, vol.8, no.4, pp. 359-371.
- Copp, J.H. (1972), Rural Sociology and Rural Development. *Rural Sociology*, 37, pp. 515-533
- Dam, F. van (1996), *The Turnaround after the Turnaround after the Turnaround. The Urban-Rural Migration Wave in the Netherlands, 1973-1994*. Utrecht: Faculty of Geographical Sciences, Utrecht University
- Dauvellier, P. (1994), Kijken door een denkraam: ruimtelijke kwaliteit in de volgende, groene eeuw. In: J.N.H. Elerie & C.A.M. Fleischer-van Rooijen (eds.), *Omstreden ruimte: een discussie over de toekomst van het landelijk gebied*. Groningen: REGIO-Projekt.
- Dieleman, F. en H. Priemus (1996), De uitdijende Randstad. *Geografie*, jrg. 5, nr. 3, pp. 41-43

- Dulk, C.J. den, H. van de Stadt en J.M. Vliegen (1992), *Een nieuwe maatstaf voor stedelijkheid: de omgevingsadressendichtheid*. Maandstatistiek van de bevolking, CBS, 1992/7, pp 14-21
- Groenendijk, J.G. (1987), *De positie van dorpen in het beleid van Nederlandse plattelandsgemeenten*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam
- Groot, J.P. (1989), Dorpsbinding en lokaal bewustzijn. In: P.P.P. Huigen & M.C.H.M. van der Velden (red.), *De achterkant van verstedelijkt Nederland*. Nederlandse geografische studies 89. Utrecht: Geografisch Instituut, pp. 109-118
- Groot, T.C. de (1997), *Fietsen of vernieuwen*. Mededeling 586. Den Haag: LEI-DLO
- Halfacree, K.H. (1994), The importance of 'the rural' in the constitution of counter-urbanization: evidence from England in the 1980s. *Sociologia Ruralis*, vol. XXXIV, no. 2-3, pp. 164-189.
- Halfacree, K.H. (1995), Talking about Rurality: Social Representations of the Rural as Expressed by Residents of Six English Parishes. *Journal of Rural Studies*, vol. 11, no. 1, pp. 1-20
- Hill, B. and E. Cook (1996), *Income statistics for the agricultural household sector*. Brussels, Luxembourg: European Commission
- Hodge, I.D. (1986), The Scope and Context of Rural Development. *European Review of Agricultural Economics*, 13, pp. 271-282
- Hoppenbrouwers, C. (1990), *Het Regiolect: van dialect tot Algemeen Nederlands*. Muiderberg: Coutinho
- Huigen, P.P.P. (1996), *Verliest het platteland zijn streken?* Inaugurale rede (Rijksuniversiteit Groningen)
- Huigen, P.P.P., J. Kleine en F. Spakman (1997), Premises in Rural Planning. In: P.H. Pellenberg, F. Schuurmans en J. de Vries (red.), *Reisgenoten*. Utrecht/Groningen: KNAG/RU Groningen, pp. 181-200
- Huigen, P.P.P. en M.C.H.M. van der Velden (red.) (1989), *De achterkant van verstedelijkt Nederland*. Nederlandse Geografische Studies 89. Amsterdam/Utrecht: KNAG/Geografisch Instituut R.U.Utrecht
- Kayser, B. (1995), The future of the countryside. In: J.D. van der Ploeg en G. van Dijk (eds), *Beyond modernization: The impact of endogenous rural development*. Assen: Van Gorcum, pp. 179-190
- Kempen, R. van, R. Goetgeluk & H. Floor (1995), *De Randstad uit? Achtergronden bij het verhuizen en willen verhuizen van Randstedelingen*. Utrecht: Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen
- LNV (1992), *Nota Landschap*, Den Haag: Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij
- Maas, J.H. (1994), *De Nederlandse agrosector: geografie en dynamiek*. Assen: Van Gorcum.
- Mak, G. (1996), *Hoe God verdween uit Jorwerd*. Amsterdam/Antwerpen: Atlas

- Meer, C.L.J. van der (1986), *Agrarisch grondgebruik in Nederland 1985-2025*. In: C.L.J. van der Meer en D. Strijker, *De toekomstige ontwikkeling van het agrarische grondgebruik in Nederland*. Mededeling 352. Den Haag: LEI
- Meulen, H. Van der & J. Rodenburg (1996), *Slimme Streken, 25 Pakkende verhalen van inventieve boeren en tuinders over hun streekproduct*. Zutphen: Uitgeverij Roodbont.
- Molen, F. Van der (1996), Pensioenmigratie nog weinig omvangrijk. *Geografie*, jrg. 5, nr. 2, p. 9
- Mormont, M. (1990), Who is Rural? Or, how to be Rural: Towards a Sociology of the Rural. In: T. Marsden, P. Lowe & S. Whatmore (eds.), *Rural restructuring. Global processes and their responses. Critical perspectives on rural change series*. London: David Fulton Publishers, pp. 1-44.
- Munters, Q.J. (1989), *De stille revolutie op het agrarische platteland: boeren en openbaar bestuur*. Assen: Van Gorcum
- Newby, H. & F.H. Buttel (1980), Towards a Critical Rural Sociology. In: F.H. Buttel & H. Newby, *The Rural Sociology of Advanced Societies*. London: Croom Helm, pp. 1-35
- OECD (1994), *Creating Rural Indicators for Shaping Territorial Policy*. Paris: OECD
- Ottens, H.F.L. (1989), *Verstedelijking en Stadsontwikkeling*. Assen/Maastricht: Van Gorcum
- Ploeg, J.D. van der (1997), On Rurality, Rural Development and Rural Sociology. In: H. de Haan & N. Long (eds), *Images and Realities of Rural Life*. Assen: Van Gorcum, pp. 39-73
- Ploeg, J.D. van der & A. Long (eds.) (1994), *Born from within*. Assen: Van Gorcum
- Rooijackers, G. (1996), De ideologie van het heem. In: C. van der Borgt et.al. (eds.), *Constructie van het eigene: culturele vormen van regionale identiteit in Nederland*. Amsterdam: P.J. Meertens-Instituut, pp. 5-28
- Sijtsma, F.J. en D. Strijker (1995a), *Investerings met ruimtelijke werking in het landelijk gebied*. Groningen: Stichting REG
- Sijtsma, F.J. en D. Strijker (1995b), *Effect-analyse Ecologische Hoofdstructuur*. Groningen: Stichting REG
- Strijker, D. (1993), Dutch Agriculture in a European Context. *Sociologia Ruralis*, vol. XXXIII, No. 2, pp. 137-146
- Strijker, D. (1996a), *Platteland: Mythes versus Feiten*. Groningen: RU Groningen
- Strijker, D. (1996b), *Grondgebruik op lange termijn: een essay*. Groningen: RU Groningen
- Thissen, F. (1995), *Bewoners en nederzettingen in Zeeland: op weg naar een nieuwe verscheidenheid*. Utrecht: Nederlands Geografisch Aardrijkskundig Genootschap.
- Wassenberg, F. (1996) Weg uit de Randstad? *Geografie*, jrg. 5, nr. 2, pp. 10-11
- Wijma, S. (1997), Het streekproduct is terug van weggeweest. *Noorderbreedte*, jrg. 21, nr. 3, pp. 28-29

Bijlage 1: Wat is platteland: definities en problemen

Velen hebben een beeld van wat platteland is, maar het is uitermate lastig de term helder te omschrijven. In de woorden van Hodge (1986, p. 271): "Elke poging de term platteland te definiëren is tot mislukken gedoemd. De overgang van stedelijk naar platteland is gradueel, waarbij de karakteristieken die bij stedelijk horen langzamerhand veranderen in de karakteristieken van platteland". Copp (1972, p. 519) gaat nog verder door te stellen: "Er bestaat geen plattelandssamenleving en er is geen plattelandseconomie". Newby en Buttell (1980) concluderen dan dat platteland niet te definiëren is; het is een geografische uitdrukking, niet meer dan dat.

Die uitdrukking wordt in allerlei onderzoek nader ingevuld, met twee elementen als vertrekpunt. Platteland wordt gekenmerkt door relatief lage dichtheden (van bijvoorbeeld bewoning, grondgebruik of economische activiteit). Een tweede kenmerk is een relatief groot aandeel van primaire activiteiten - vooral landbouw - in de economie. Het platteland heeft echter meer kenmerken. Vaak wordt aangegeven dat tenminste drie dimensies belangrijk zijn: de morfologische, de functionele en de culturele dimensie. In de gevallen waarin platteland omschreven wordt op basis van dichtheden en de mate van primaire activiteiten worden in feite de eerste twee dimensies gebruikt. Als we deze twee criteria loslaten op de EG-12, dan zijn alle Nederlandse provincies stedelijk, althans geen platteland.

Recent onderzoek van de OECD komt tot dezelfde conclusie (OECD, 1994). Hierbij gebruiken zij de bevolkingsdichtheid en de grootte van een stedelijke kern als criteria en wordt onderscheid gemaakt tussen lokale en regionale gemeenschappen. Lokale gemeenschappen worden gedefinieerd als plattelandsgemeenschappen wanneer zij minder dan 150 inwoners per km² tellen (behalve voor Japan). Voor regio's wordt een driedelige typologie gehanteerd op basis van het percentage van de totale bevolking woonachtig in lokale plattelandsgemeenschappen:

overwegend landelijk:	meer dan 50%
significant landelijk:	15%-50% (of stedelijke kern met 200.000-500.000 inwoners)
overwegend stedelijk:	minder dan 15% (of stedelijke kern met > 500.000 inwoners)

Toepassing van deze criteria voor Nederland, waarbij lokale en regionale gemeenschappen vertaald zijn in respectievelijk gemeenten en provincies, laat zien dat geen van de Nederlandse 12 provincies overwegend landelijk is, 5 provincies zijn significant landelijk en 7 provincies zijn overwegend stedelijk. Van de Nederlandse bevolking blijkt 85% in een stedelijke regio te wonen en de stedelijke regio's vormen 66% van de totale oppervlakte van

ons land. Met andere woorden, op basis van deze OECD criteria is bijna geheel Nederland stedelijk gebied.

Er is ook een geheel andere omschrijving van platteland mogelijk. De doorsnee-Nederlander ziet platteland als het gebied buiten de stad. Het CBS deelt gemeenten in op basis van een dichtheids criterium, de omgevingsadressendichtheid, in 5 stedelijkheidsklassen. De gemeenten in de klasse met de relatief laagste dichtheid worden als plattelandsgemeenten beschouwd (Klasse 5-gemeenten). Echter, de overige gemeenten bevatten ook platteland: het gebied buiten de bebouwde kommen, oftewel het buitengebied. Als we nu de "Klasse 5"-gemeenten en het buitengebied van de overige gemeenten samen nemen, dan hebben we het Nederlandse platteland, zoals omschreven door de doorsnee-Nederlander, redelijk nauwkeurig te pakken (Sijtsma en Strijker, 1995a). Problemen bij gebruik van deze definitie zijn dat weinig gegevens beschikbaar zijn beneden gemeenteniveau, en in de tijd. Maar ook als we ons beperken tot de Klasse-5 gemeenten, hebben we het platteland al redelijk gedekt. Voor de duidelijkheid moet opgemerkt worden dat dit platteland wel degelijk (kleine) kernen bevat, namelijk de bebouwde kommen van de plattelandsgemeenten. En dat is correct, want kleine kernen hebben eveneens een lage dichtheid van adressen, hebben grote kavels en geen gestapelde bouw. Zouden we deze kernen van de omschrijving uitsluiten, dan hielden we slechts gebied over waar nagenoeg niemand woont: landbouwgrond, bos, water en natuurterrein.

Toch is de basisingang, de klasse-5 gemeenten, enigszins willekeurig. Daarmee doemt de vraag op, op welke schaal we platteland moeten of willen omschrijven. De OECD probeert voor tamelijk grote regio's (voor Nederland: provincies) de mate van ruraliteit vast te leggen, waarbij geen enkele provincie overwegend landelijk blijkt te zijn. Volgens de indeling van het CBS, die gemeenten als uitgangspunt kiest, blijkt echter 50% van de gemeenten in klasse 5 te vallen. Het verschil tussen beide definities schuilt vooral in de keuze voor het niveau van analyse. Gebruik maken van een indicator op regionaal niveau impliceert dat regio's als homogene gebieden worden beschouwd. Landelijke regio's zijn niet op iedere plek platteland. Er bevinden zich ook stedelijke kernen, industrieterreinen en infrastructuur in het gebied. Voor een gedetailleerde gebiedsomschrijving zijn lokale gegevens nodig. In de context van beleidsdoelstellingen als het bevorderen van het voorzieningenniveau op het platteland, is een definitie op regionaal niveau niet toereikend. Welk analyseniveau het meest geschikt is, hangt af van de onderzoeksvragen. Kengetallen per regio geven een globale indicatie van de situatie in een land en zijn derhalve geschikt voor vergelijkingen tussen landen, maar zeggen niets over de situatie binnen een regio. Voor plattelandsonderzoek in Nederland is een analyse op gemeente niveau daarom geschikter dan de OECD definitie.

Vergelijkingen in de tijd

Ook om te kunnen analyseren welke ontwikkelingen zich voor hebben gedaan op het platteland in de tijd, is het nodig om vast te stellen wat we onder platteland verstaan. Het CBS heeft voor een beperkt aantal jaren een indeling van gemeenten naar stedelijkheid gemaakt. Tot 1992 werd een stedelijkheidsindeling gehanteerd op basis van een typologie naar urbanisatiegraad. Na 1992 is overgegaan op een indeling gebaseerd op de omgevingsadressendichtheid (Den Dulk e.a., 1992). Deze indelingen zijn momentopnames en geven per gemeente de mate van stedelijkheid aan in een bepaald jaar. De typologie naar urbanisatiegraad onderscheidt 12 klassen die samen vallen in 4 hoofdklassen. Dit zijn:

A1 t/m A4	Plattelandsgemeenten
B1 + B2	Verstedelijkte plattelandsgemeenten
B3	Specifieke forensengemeenten
C1 t/m C5	Stedelijke gemeenten

Deze multi-dimensionale indeling is gebaseerd op verschillende criteria waarvan het inwonertal van de grootste woonkern, het percentage beroepsbevolking in de landbouw en het percentage woonforensen de belangrijkste zijn. Een deel van de gegevens die nodig zijn om deze typologie samen te stellen is moeilijk te achterhalen, met name gegevens over woonforensen. De indeling kan in de praktijk alleen gemaakt worden op basis van een Algemene Volkstelling. Deze heeft plaatsgevonden in de jaren 1947, 1956, 1960 en 1971. Het ontbreken van adequate statistische gegevens is de voornaamste reden dat het CBS is overgegaan van een multidimensionale typologie naar een indeling op basis van een enkelvoudig criterium.

Als nieuwe maatstaf voor stedelijkheid wordt de omgevingsadressendichtheid gebruikt, een indicator van de concentratie van de bevolking. Deze meet het aantal adressen binnen een straal van één kilometer van een adres (Den Dulk e.a, 1992). Het CBS bepaalt sinds 1992 de mate van stedelijkheid van gemeenten in Nederland aan de hand van de gemiddelde omgevingsadressendichtheid per gemeente. Gemeenten worden ingedeeld in één van de volgende vijf stedelijkheidsklassen:

1. zeer sterk stedelijk (omgevingsadressendichtheid > 2500 adressen per km²)
2. sterk stedelijk (1500 - 2500 adressen per km²)
3. matig stedelijk (1000 - 1500 adressen per km²)
4. weinig stedelijk (500 - 1000 adressen per km²)
5. niet stedelijk (< 500 adressen per km²)

De grenzen tussen de stedelijkheidsklassen zijn zo gekozen, dat in iedere klasse ongeveer 20% van de bevolking valt.

Deze indelingen van het CBS geven alleen de mate van stedelijkheid van gemeenten aan, er wordt niet vastgesteld wat platteland is. Het ligt voor de hand om de meest landelijke categorie(ën) met de laagste dichtheden "platteland" te noemen. Immers, platteland wordt

doorgaans gezien als een gebied met lage dichtheden. Teneinde vergelijkingen in de tijd mogelijk te maken is het noodzakelijk om ook voor eerdere jaren vast te stellen welke gemeenten platteland zijn. Omdat de omgevingsadressendichtheid niet bekend is per gemeente voor eerdere jaren dan 1992, moet daartoe de indeling van gemeenten naar urbanisatiegraad gebruikt worden. Een dergelijke weg leidt in principe tot inzicht in gegevens voor plattelandsgemeenten in de tijd.

Er zitten echter heel wat haken en ogen aan deze aanpak:

- de vroegere multidimensionale indeling zal vertaald moeten worden in de huidige eendimensionale;
- naam, ligging en oppervlakte van gemeenten veranderen soms (vaak) in de tijd;
- een beperking van de analyse tot ongewijzigde gemeenten leidt niet tot een sluitend beeld voor het hele platteland; verdwenen gemeenten zullen wellicht relatief vaak klein geweest zijn en relatief vaak een plattelandskarakter gehad hebben;
- voor gemeenten zijn relatief weinig economische gegevens, zoals over de toegevoegde waarde, beschikbaar.

Uiteindelijk hebben we besloten, gezien de genoemde complicaties, slechts zijn globaal iets over de ontwikkeling van het platteland in het verleden te zeggen. een meer nauwgezette analyse is gewenst, maar binnen de kaders van dit essay niet goed mogelijk.

Bijlage 2: Aandeel van de landbouw

Tabel B1: aandeel van de landbouw in het nationaal inkomen

	Nationaal inkomen (toegevoegde waarde) netto tegen factorkosten naar bedrijfstak in mln. gld. (1)					
	1950	1960	1969-1971	1979-1981	1989-1991	1995
Land- en tuinbouw	2149	3666	5859	10087	17182	14416
Bosbouw en visserij	68 (2)	130	190	357	(3)	(3)
Overige bedrijven	13504	26696	73946	217006	341175	414644
Totaal bedrijven	13207	30492	79995	227450	358357	429060
Overheid	1581	3764	13764	43693	50714	62110
Buitenland	137	465	420	-830	-683	(4)
Totaal bedrijven en overheid (incl. buitenland)	14925	34721	94179	270313	408387	491170
Aandeel van de land- en tuinbouw in totaal bedrijven en overheid	14.4%	10.6%	6.2%	3.7%	4.2%	2.9%

Bron: CBS P 2, Nationale Rekeningen, 19**.

NB.: De Nationale Rekeningen zijn gereviseerd in 1977 en 1987, hierdoor zijn zij niet geheel vergelijkbaar in de tijd.

- (1) Voor de jaren 1969-1971, 1979-1981 en 1989-1991 jaarlijks gemiddelde.
- (2) Hiervan is 27 bosbouw.
- (3) Met ingang van 1985 "landbouw" inclusief "bosbouw en visserij".
- (4) Buitenland is samengenomen met bedrijven en overheid.

Tabel B2: aandeel van de landbouw in het arbeidsvolume in Nederland (totaal en werknemers)

	Arbeidsvolume zelfstandige bedrijfshoofden, medewerkende gezinsleden en werknemers per bedrijfstak (*1000 arbeidsjaren) (1)					
	1950	1960	1969-1971	1979-1981	1989-1991	1995
Land- en tuinbouw	564	449	316	265	255	245
Bosbouw (2)	6	6	6	6	5	(3)
Visserij	12	11	7	6	5	6
Totaal bedrijven en overheid	3773	4182	4687	4772	5031	5433
Aandeel land- en tuinbouw in totaal bedrijven/overheid	15.0%	10.7%	6.7%	5.6%	4.8%	4.5%
	Arbeidsvolume werknemers (4) in 1000 arbeidsjaren					
Land- en tuinbouw (5)	136	107	68	63	76	85
Totaal bedrijven en overheid	2747	3296	3962	4148	4414	4922
Aandeel land- en tuinbouw in totaal bedrijven/overheid	5.0%	3.2%	1.7%	1.5%	1.7%	1.7%
	Aandeel werknemers in totaal werkenden					
Landbouwsector	24%	24%	22%	24%	30%	35%
Bedrijven en overheid	73%	79%	85%	87%	88%	90%

Bron: CBS P 2, Nationale Rekeningen, 19** (tabel D12/D13) en CBS, (1971), Arbeidsvolume en geregistreerde arbeidsreserve 1950-1966, Den Haag en CBS, 1985, Nationale Rekeningen 1969-1981 met herziene reeksen voor de jaren 1969-1976, Den Haag.

- (1) Voor de jaren 1969-1971, 1979-1981 en 1989-1991 jaarlijks gemiddelde.
- (2) Raming Landbouweconomisch Instituut, bron: landbouwcijfers 19**, LEI-DLO.
- (3) "Land- en tuinbouw" is inclusief "Bosbouw".
- (4) Voor 1950 en 1960: Arbeidsvolume van de categorie loontrekkers. Cijfers zijn herleid op manjaren, gedeelten van jaren dat iemand een werkkring heeft gehad worden proportioneel meegeteld gebaseerd op het aantal werkdagen ongeacht het aantal uren per dag. Deze definitie komt overeen met de definitie van het arbeidsvolume werknemers die gebruikt is in latere jaren.
- (5) Het CBS geeft cijfers inclusief de bosbouw. Correcties voor het arbeidsvolume werknemers in de bosbouw zijn gebaseerd op de veronderstelling dat 80% van het totaal aantal werkzame personen in de bosbouw werknemers zijn.

NB.: In 1977 heeft een revisie van de Nationale Rekeningen plaatsgevonden. Deze revisie heeft weinig gevolgen gehad voor het arbeidsvolume (totaal en werknemers) in Nederland. Een tweede omvangrijke revisie heeft plaatsgevonden in 1987. Hierbij is het arbeidsvolume werknemers in de landbouw gedaald met 5000 jaren (CBS P 2, 1991, band II) en in de totale economie gestegen met 156000 jaren. Er waren geen gevolgen voor het arbeidsvolume zelfstandigen. Een simpele correctie voor deze revisie is uitgevoerd voor het arbeidsvolume werknemers in de jaren 1989-1991 om vergelijkingen in de tijd mogelijk te maken. Deze correctie telt de door de revisie veroorzaakte daling van het arbeidsvolume per bedrijfstak op bij de cijfers voor 1989-1991 en 1995.

Summary

P.P.P. Huigen en D. Strijker, *Agriculture and society: a history of repelling and attracting*, The Hague (The Netherlands), National Council for Agricultural Research (NRLO), 1998. NRLO Report 97/39.

[Original title: De relatie tussen landbouw en samenleving: een proces van afstoten en aantrekken]

Traditionally, agriculture was the main carrier and designer of rural areas for social cohesion and design of buildings and landscape, and partially for income and employment. Nowadays this situation has changed. New, powerful players entered the rural arena: nature conservation organisations, water collection authorities and non-agricultural residents. Also 'urban' based organisations around issues of animal welfare, environment and consumer interests are involved with rural areas. At the same time traditional allies of agriculture, like water- and land development authorities, are withdrawing.

In terms of land-use in rural areas, agriculture is still an important actor, but with respect to income generation and employment, agriculture has lost its dominant position. These changes are not from recent years, the relative and sometimes absolute decrease started already in the sixties.

In the post war period, agriculture became disconnected from its surroundings: agriculture entered a process of de-ruralisation. The rural civilians/country dwellers became less involved with agricultural production. Agricultural production became more orientated towards production for world markets, thereby, to minimise production costs, rationalising production and land-use. Farm jobs for rural civilians/country dwellers disappeared, food was bought in town: as a result the farm was less and less visited by the rural population. Besides rural areas also became less multifunctional. In land consolidation projects large parts were destined for agricultural use, and small plots for dwelling, recreation and nature.

The last years this situation is changing. The influence of agriculture on arrangements of land-use has diminished. Rural areas regain a somewhat multifunctional character and the size of agricultural area is decreasing. The presence of farm-based selling of local agricultural products, farm bed-and-breakfast facilities, farm camping sites, and above all the fact that farm family members have off-farm jobs, indicate that citizen life returns to the farm.

The changing market situation for agricultural products has led to agricultural and structural diversification (the step towards non-agricultural activities). The main trend is that agriculture is trying to absorb the increasing urban pressure on the rural areas on the own farm. For the generation of income the development from farm to 'rural firm' is attractive. However, it is, questionable whether this attractiveness will sustain in the long run. Diversification probably has negative consequences for the international competitive position of Dutch agriculture, its traditional strength being supplying on international markets, agricultural products with a base quality at a sharp cost price in bulk.

We did conclude that, simultaneously there occurs a tendency of localisation (vernacularisation) and globalisation (de-vernacularisation). On the one hand rural areas become more and more uniform: the same type of stable and farmhouse appear everywhere. On the other hand, interest in local aspects such as dialects, regional products and regional culture increases. This however happens on a small scale, implying that in every region there is a tendency towards localisation (vernacularisation). However, on a higher level of aggregation, due to the occurrence of localisation processes almost everywhere, this indicates uniformization. After all, every region has a particular dialect, historical buildings and local dishes. Combined with the uniformization in land-use, building styles and patterns of occupation, it indicates globalisation (de-vernacularisation). Looking at the development of local/regional products, it can be stated that, although certainly demand exists for local/regional products, this demand seems to be primarily local and thus small. On a higher spatial level, demand for local/regional products based on the identification of consumers with the particular geographical place seems limited. Consumers in the wider society do not identify with the particular geographical place of local products. The above-local demand for local/regional products seems to be heavily based on exclusivity and quality rather than on identification with the local region.

The article poses some research questions for the coming years (chapter 7).

1. Is agricultural and structural diversification a real threat for Dutch agriculture?
2. To what extent will partimisation of agriculture bring about changes in the development of technology and productivity?
3. What is the real demand for regional products and to which extent will it be connected to the regional aspect?
4. Which actors will be the gate-keepers of rural areas in the future? Will their aims coincide with the aims of the country dwellers?
5. To what extent is it possible to combine different activities in one rural firm? 'Modern' activities as high-tech agriculture might be in conflict with activities exploiting the rural idyll.

6. Does the trend of globalisation (de-vernacularisation) with respect to rural areas, as observed in the Netherlands, also occurs on the wider European level? If so, 'Europe of the Regions' seems a bit an 'empty' concept.